
प्रकरण तिसरे

• रानखळगी • आण्टा • पाणाघळी • वाडू. मधीन

गुणावत्ता

प्रास्ताविक :

" रानखळगी " आणि " पाणाघळी " या कादंब-या ग्रामीण जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर रेखाटल्या असल्याने ग्रामीण संस्कृतीतील अनेक प्रसंग ग्रामीण जीवनातील अनेक वैशिष्ट्ये, रुढी, परंपरा, संकेत, निदर्श यांचे चित्रण समर्थपणे लेखकाने उभे केले आहे. या कादंब-यांची वाङ्. मधील गुणावत्ता अभ्यासताना आपल्याला या कादंबरीत आलेले घटनाप्रसंग, व्यक्तिरेखन, वातावरण लेखकाने कशाप्रकारे उभे केले आहेत हे तपासायचे आहे. घटनाप्रसंग उभे करताना लेखकाने ग्रामीण वातावरणाचा प्रभावीपणे वापर केलेला दिसून येतो तर व्यक्तिरेखा चित्रित करताना त्यांच्या स्वभाववैशिष्ट्यांसह त्यांच्या आचार-विचाराचे प्रभावी चित्रण भीमराव वाघचौरे यांनी केले आहे.

घटनाप्रसंग :

" रानखळगी " व " पाणाघळी " या दोन्ही कादंबरीत भीमराव वाघचौरे यांनी घटनाप्रसंग मोठ्या प्रभावीपणे रेखाटले आहेत. घटना आपल्या समोर घडत असल्यात इतक्या जिवंतपणे त्यांनी चित्रित केल्या आहेत. अतिशय वास्तववादी घटनाप्रसंगांमुळे वाचकाला अनेक ठिकाणी अंतर्मुख व्हावे लागते. वास्तववादी घटनाप्रसंगांमुळे या कादंब-या प्रभावी ठरल्या आहेत.

" रानखळगी " या कादंबरीत शेतक-यांच्या संमारात दूषकाळाने पडत असलेल्या मोठ-मोठ्या भेगा आणि मोठ्या जिद्दीने शिकत राहणारा " दामा " यांच्या जीवनाचे व्यापक व वास्तववादी चित्रण लेखक भीमराव वाघचौरे यांनी केले आहे. कादंबरीच्या मलपृष्ठावर रा. रं. बोराडे म्हणतात " आज

वेड्यापाड्यातले असे कितीतरी दामा रानखळग्यातून बाहेर
 पडण्यासाठी धडपडत आहेत. " रानखळगी"तला दामा हा
 त्यापैकी एक... कदाचित हा दामा स्वतः भीमराव वाघवीरे
 असू शकेल. कदाचित त्याच्यासारखाच दुसरा कृष्ण असू शकेल.."¹
 या त्यांच्या विवेचनातूनच ही कादंबरी किती वास्तववादी आहे
 हे लक्षात येते. ग्रामीण जीवनातील परंपरा, धार्मिक रिवाज,
 कृषीकर्मातील परंपरेने आलेले नियम, प्राण्यांवरील प्रेम, शेतक-याचे
 उपरेपणा, द्यापा-याकडून होणारी फसवणूक, जवळच्या लोकांनी
 दिलेले दुःख, नातेसंबंध, कष्ट करण्याची वृत्ती, निसर्ग व मानव
 यांच्यातील संघर्ष आणि अशा कष्टप्रद जीवनातसुद्धा दामाची
 शिकण्याची धडपड अशा अनेक घटनाप्रसंगातून ही कादंबरी प्रवास
 करते व ह्या घटना लेखकाने मोठ्या परिणामकारकतेने रेखाटल्या
 आहेत. दामाची शाळा दोन कोसावरच्या गारखेडला होती.
 त्यामुळे त्याला दररोज ये - जा करावी लागायची अशावेळी तो
 अनेक प्रकारचा त्रास सहन करून शाळा करायचा एकदा पावसाळ्याच्या
 दिवसात शाळेतून येत असताना चिखलात त्याला काटा मोंडतो
 त्यावेळच्या दामाचे चित्रण लेखकाने प्रभावी केले आहे. " मळ्यात
 आलो तवा जीव निस्ता हेंबून गेला व्हता, पाय कमरापसून
 खाली गबून गेल्यात जमा व्हता ? " या प्रसंगातून दामाला - शाळा
 शिकण्यासाठी कसा त्रास होतो हे लक्षात येते. दामा मोट हाकत
 असतो तेव्हा त्याला अपघात होतो आणि तो थोडक्यात वाचतो
 तो प्रसंग सुद्धा लेखकाने प्रभावीपणे मोंडला आहे. त्याप्रसंगी आप्पा
 म्हणतात " त्याची वरच्याची दोरी बळकट व्हती आये म्हून वाचलं
 आज पोरे, न्हाय जरा माघं-पुढं झालं आस्तं तर आज इहीरीतून
 काढावं लागतं बरं झाल थोड्यावर इधीन गेलं "³ या प्रसंगातून
 ग्रामीण लोकांच्या दैववादी वृत्तीचे चित्रण येते. देवाच्या कृपेनेच

पोरगा वाचला अशी त्यांची प्रथा होती ही दैववादी वृत्ती लेखकाने आप्पाच्या उद्गारातून खूपच चांगल्याप्रकारे मांडली आहे.

तामाच्या आजोबांनी मळ्यात मोसंबीची बाग लावलेली असते. पण दुष्काळाने बाग होरपळून जाते. दुष्काळाने घरचे खाण्याचे सुद्धा खूप हाल होतात तेव्हा मोसंबीच्या झाडाचे सरपण विकून पैसे घेतील म्हणून आप्पा बाग तोडायचे ठरवीतात या प्रसंगातून आप्पांच्या मनस्थितीचे चित्रण लेखकाने खूपच प्रभावीपणे केले आहे.

" कु-हाड आणि टिकाव-फावड' झाडाच्या पयल्या भागात टाकलं आन् कवरभर त्या वाळक्या झाडाकडं बगत राहयले काय म्हणत आसल आप्पाचं मन ? काय वाटत आसलं त्यांना ? रात-दिवस एक करुन आन् पयशाला पयसा जोडून आप्पाच्या म्हता-यानं झाडं लावले व्हते. हयाच हातानं आप्पानं त्यांना खत-खटणी दिली व्हती. हयाच हातानं एकेक फळ आंजारलं-गोंजारल व्हतं आन हयाच हातानं आता त्यांच्यावर कु-हाड चालवायची पाळी आली व्हती" ४

पोटच्या मुलावर प्रेम असावे तसे प्रेम शेतकरी आपल्या शेतातील पिकांवर करीत असतो. शेतात आलेल्या पिकांवर त्याने अनेक स्वप्ने रचलेली असतात. पण पाण्याच्या दुष्काळाबुळे सारी पिके वाळून गेल्यावर सारी स्वप्न उद्वस्त होतात. आणि आपल्या पोटच्या मुलाप्रमाणे जपलेल्या पिकांवर घाव घालण्याचा प्रसंग त्याच्यावर येतो. याप्रसंगी आप्पाच्या मनाची होणारी घालमेल लेखकाने अत्यंत सूक्ष्मपणे केले आहे. आप्पांचे किंवा ग्रामीण शेतक-याचे आपल्या शेतावर, झाडांवर, पिकावर किती प्रेम असते हे दिसून येते आणि हा प्रसंग भीमराव वाघचौरे यांनी मोठ्या प्रभावीपणे उभा केला. साक्षात तो प्रसंग आपण अनुभवत आहोत अशी वाचकाची स्थिती होते.

अशाच एका प्रसंगात आप्पा सुक-या हा बिल विकतात तेव्हा त्यांच्या मनस्थितीचे वर्णन लेखकाने केले आहे. "... तसे आप्पा सुक-याच्या म्होरून झाले. त्याच्या कपाळा-डोक्या-वरून हात फिरवला खाली बसत त्यांच्या पायाला हात लावून पाया पडल्यागत केलं आन उभं राहताना तशीच सुक-याच्या मानंला कवळ घातली. मला कवरभर आप्पाचं निस्तच गदगदतं अंग दिसत व्हतं" ⁴ या प्रसंगातून शेतक-याचे आपल्या प्राण्या-वर किती प्रेम असते हे दिसून येते. अत्यंत मोजक्या शब्दात हा प्रसंग लेखकाने प्रभावीपणे रेखाटला आहे. आपल्या प्राण्यावर असलेले प्रेम हा ग्रामीण लोकांचा फार मोठा विशेष आहे. आणि हा विशेष लेखकाने चांगला प्रकट केला आहे. विश्वनाथ शिंदे म्हणतात " अशा घटनाप्रसंगातून शेतक-यांचे आपल्या प्राण्यावर असलेले प्रेम आणि त्यांच्या मनाची होणारी घालमेल भीमराव वाघवीरे मोठ्या ताकदीने रेखाटतात...लेखकाला त्या जीवनाची चांगली जाण असल्याचे दिसते. त्यामुळे चित्रणात वास्तवता येते" ⁵ हे त्यांचे मत योग्यच आहे.

भीषण दुष्काळामुळे दामाच्या कुटुंबाची वाईट अवस्था होते. एकवेळ कण्या आणि दुस-यावेळी उकडलेली गाजरं खाण्याचा प्रसंग येतो. गावात काम मिळत नाही. काम नसल्याने उपासमार सुरु होते तेव्हा आप्पा गाव सोडण्याचा विचार करतात. शेजारच्या वाडीला वाण्याच्या मळ्यात त्यांना काम मिळते तेव्हा ते जायला निघतात तो प्रसंग तर हृदयाला पीळ पाडणारा आहे. " आजीच्या पाया पडून आयबी वटा उतरली. चालत गावभायेर आलो. आयेच्या तर डोक्याचा पदरच हाटत नव्हता. रक्मी किलवानी चालत व्हती. आप्पानं लहान्याला खाली सोडलं. माज्या डोक्यावरचं गठुडं घेतलं आयनंबी रक्मीच्या डोक्यावरचं गठुडं घेतलं. खीनभर समंदेच निस्ते

चिन-बीन उभे दहतो.... मुकं मन डोळयावाटं गळत दहतं. रक्मी
 आन् मी आप्पा-आयेच्या पाया पडलो. उमाबाच आवरंनो.
 गुडच्यात डोकं घालून तसाच खाली बसलो. रक्मी कवरभर धाय
 मोकलून रडत दहती *^७ या प्रसंगातून ग्रामीण लोकांच्या मनाचे,
 संस्काराचे सूक्ष्मपणे चित्रण भीमराव वाघचौरे यांनी केले आहे.
 तसेच गाव सोडून जाताना ग्रामीण लोकांना किती दुःख होते याचे
 तपशीलवार चित्रण बारकाईने भीमराव वाघचौरे यांनी केले आहे.
 या प्रसंगाचा परिणाम खोलवर वाचकाच्या मनावर होतो. दामाचे
 कुटुंब उपासमारीने हैराण झालेले असते. दामाचा भाऊ भाकरीसाठी
 रडत असतो. तेव्हा दामा जयवंताकडून भाकरी आणतो आणि
 जयवंता विचारतो की प्रत्येक वेळी तू घरातून भाकरी आणतो तेव्हा
 तुला कोणी विचारत नाही का ? तेव्हा जयवंता म्हणतो " इचारलं
 तर सांगतो -चाललो खळ्यात कुठ्याला भाकर...." *^८ अशा प्रसंगाचे
 चित्रण करून पुढे लेखक दामाच्या मनस्थितीचे वर्णन करतो. " आन्
 आख्ख लिंबा-याचं झाड माज्या डोक्यावर पडतय वाटाय लागलं
 माज्य एक मन माज्या तोंडावर पचपचा भुक्त दहतं. दुसरं मन मला
 परिस्थितीच्या जाड चन्हाटात आळपीत दहतं. गुरफटीत दहतं.
 लाचार दूबळं बनवित दहतं *^९ लेखकाने या प्रसंगातून दामाच्या
 अंतर्मनाचे सूक्ष्म चित्रण केले आहे. बाह्यचित्रणाबरोबरच मनाचे
 चित्रण केल्याने कलाकृतीला आधिक समृद्धता प्राप्त होते. दुस-यांच्या
 मनात प्रवेश करून त्याच्या मनाचा शोध घेऊन त्याची सुतंगत
 मांडणी करणे कठीण असते या प्रसंगात भीमराव वाघचौरे यांनी
 दामाच्या अंतर्मनाचा नेमका वेध घेतला आहे. अशा प्रसंगातून ग्रामीण
 शेतक-याचे जीवन हे दलितासारखेच भयानक आहे. दलितांना ज्या
 संकटाला तोंड द्यावे लागते तशाच संकटांना सुध्दा गरीब शेतकरी
 सामोरा जातो हे दिसून येते. ग्रामीण शेतक-याचे जीवन दलिता-

सारखेच भयानक आहे असे वाचकांना वाटते इतके वास्तववादी चित्रण या प्रसंगाचे लेखकाने केले आहे.

दामाच्या आयुष्यात दुःखाचे, कष्टाचे जसे प्रसंग येतात त्याचप्रमाणे काही सुखाचे सुधदा प्रसंग येतात. दामा कॉलेजला शिकत असताना मराठीच्या देशमुख सरांच्या घरी पाणी भरणे, भाजी आणणे व. काम करीत असतो. दिवावडीला देशमुख सर दामासाठी कपडे घेतात तेव्हा दामा त्यांना म्हणतो,

" कश्याला खर्चात पडले तर ? तूमी माज्या करता इतकं करता तेच काय कमीय ?

माज्या खांद्यावर हात ठिवीत हासत ते म्हन्ले -

अरे राहू दे ! तूझ्या घरच्यांनी नसतं का घेतलं दिवाडीला" ¹⁰
अशा प्रसंगातून लेखकाने दामाच्या आयुष्यातील आनंददायक अनुभवाचे चित्रण केले आहे. संकटकाळी कुणीतरी केलेली मदत अत्यंत मोलाची आणि उत्साह वाढविणारी असते. दामाला देशमुख-सर मदत करतात. या गोष्टीचा दामाला आनंद होतो. समाजात निरपेक्षसुध्दीने प्रेम करणारी माणसे असतात. समाजाकडे निर्मळ मनाने पाहण्याची दृष्टी लेखकाकडे असल्याने समाजातील चांगुलपणाचे, सद्प्रवृत्तीचे चित्रणही लेखकाने केले आहे. इतरांसाठी मदत करणारी काही प्राध्यापक मंडळी अजूनही आहेत याचे वर्णन केले आहे. हा प्रसंग सुधदा भीमराव वाघचौरे यांनी प्रभावीपणे मांडला आहे.

दामा लायब्ररी कोर्ससाठी औरंगाबादला जातो तेव्हा तो जनार्दन स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणे राहतो तेव्हा त्याची भयंकर उपासमार होते. दामाच्या मनस्थितीचे वर्णन लेखकाने फार ताकदीने केले आहे, "पेटीत फक्त साताठ भाकरी दहत्या. आता आज उदयाच्या पुरत्या मंग परवा काय खायचं ? पेटीतल्या भाकरी सोडल्या आज एक भाकर

बाजूला काढली, आजु बाकीच्या साडेसात भाकरी तश्याच बांधून ठिवल्या. ताटातली भाकर कोरडीच-डोब्यातल्या पाण्यासंगं खाल्ली. "?? हा प्रसंग मन हेलावून सोडणारा आहे. दामाच्या उपासमारीने आणि त्याच्या वागण्याचे सूक्ष्म चित्रण मोजक्या शब्दात लेखकाने केले आहे. वाचकाच्या हृदयाला पीठ पडावा असा हा प्रसंग चित्रित केला आहे.

" पाणाघळी " या कादंबरीत एका शेतमजुराच्या, घर सावरत असताना झालेल्या परवडीचे चित्रण भीमराव वाघचौरे यांनी केले आहे. संसाराच्या जबाबदारीने खचलेला " भगा " आणि आपल्या भावडांना मार्गी लावताना त्याच्या संसाराची झालेली परवड भीमराव वाघचौरे यांनी विलक्षण ताकदीने उभी केली आहे. आपल्या भावांना शिकविण्यासाठी, त्यांना नोकरीला लावण्यासाठी, बहिणीचे लग्न करण्यासाठी भगा आयुष्यभर खर्चता खातो त्यातच तो स्वतःच्या संसाराची होळी करतो याचे चित्रण खूपच वास्तववादी व प्रभावीपणे लेखकाने केले आहे. भीमराव वाघचौरे ग्रामीण माणसांच्या प्रेमात पडले आहेत. त्यामुळे भगाचा चांगुलपणा प्रत्येक पातळीवर चित्रित करण्याचा त्यांचा प्रयत्न दिसतो. त्यामुळे पात्रांचे उदात्तीकरण तर लेखक करीत नाही ना अशी शंका यावी इतक्या प्रमाणात सटप्रवृत्तीचे चित्रण लेखकाने केलेले आहे. त्यामुळे समतोलदृष्टीने आणि वस्तुनिष्ठपणे जीवनाचे चित्रण करताना अडथळा येतो. भगाचा चांगुलपणा शिवटी उदात्तीकरणाच्या पातळीवर जातो.

भगाचा बाप-तिरमक हा शेतमजूर असतो. एकदा विहिरीचे काम चालू असताना अपघात होतो भगाचा बाप जखमी होतो तो प्रसंग साक्षात लेखकाने उभा केला आहे. " त्या दिशी विहिरीत सग्दी जणां टोळीतली उतरलेली, आबाबी आतच सातत्या परसाचं

काम चालू . इहिरितली दगडं काढायला मालडी लावलेली दगडाची
 खेप गंजीवर टाकली अन् नाडयाच्या मुदनीतून कशी मालडी निसटली,
 देव जाणो ! जाउन आटळली ती आबाच्या डोक्यावर. आबा
 तिथंच आडव झालेलं कसं तरी वर काढलं. पाणी-फिणी पाजलं" ^{१२}
 हा प्रसंग वास्तव वाटावा अशा पध्दतीने लेखकाने चित्रित केला आहे.
 त्या जखमी अवस्थेत भगाचा बाप भगाला म्हणतो, " भगा, माजं
 आता...आटपल्यालयं सप्तदं संबाळ पोरीच लगन...पोरं शिकव,
 कायीबी करून...नवकरीला लाव. " ^{१३} आणि भगाचा बाप मान
 टाकतो. हा संपूर्ण प्रसंगच भीमराव वाघचौरे यांनी प्रभावीपणे चित्रित
 केला आहे. वाचकाच्या समोर तो प्रसंग साक्षात उभा राहतोच पण
 ग्रामीण भागातील परंपरांचा स्रष्टा त्याच्यातून आपल्याला बोध
 होतो. मरताना घर सावरण्याचे वचन घेणारा बाप ग्रामीण
 संस्कृतीचाच बोध करून देतो. संसाराची जबाबदारी आपल्याने भाग
 गंधीन जातो. तेव्हा त्याला त्याचा शाबेतील दोस्त मन्सुब आधार
 देतो. भगा मन्सुबला मला काहीच कबेनासं झालय म्हणून सांगतो तेव्हा
 मन्सुब म्हणतो, " काय कळना तुला ? सप्तदं कळतंय उगं येडयाचं सांग
 घेतोयस, पण येडयाचं सांग घेऊन बी तुला भाऊ शिकवायचं चुकणार
 न्हायी. त्यान्ला कुठंतरी लाऊन देणं चुकणार न्हायी. बहयनीचं लगन
 तुला चुकणार न्हायी. सरल्या खेपी बापाला शाब्द दिलास त्वा,
 अन् हे सप्तदं करण्यातच तुजं मोठपण त्याच्यातच तुला सुख " ^{१४} या
 प्रसंगातून मन्सुब भगाला कर्तव्याची जाण करून देतो. त्याच्या बोलण्या-
 तून आपल्याला त्याच्या व्यवहारज्ञानाचे आणि कर्त्या पुण्याचे दर्शन
 होते. मन्सुब गावातला कर्ता पुण्य असतो. छुपच मौजक्या शाब्दातून
 भीमराव वाघचौरे यांनी हा प्रसंग उभा केलेला दिसून येतो.

शांतीचे लग्न करणे ही भगावरची मोठी जबाबदारी असते. बापाला दिलेले वचन त्याला पाळायचे असते. एकदिवस मन्सुब भगाला निरोप पाठवून बोलावून घेतो. त्याने शांती-साठी किनगावचे स्थळ आणलेले असते. किनगाव हे मन्सुबचे आजोब असते तो स्वतः शाब्द टाकून शांतीचे लग्न जमवतो. भगासमोर आता मुख्य प्रश्न असतो तो लग्नाच्या खर्चाचा. त्यासाठी तो घरातली शेरडं विकायचा विचार परभाला बोलून दाखवतो. ज्यावेळी दावणीची सारी शेरडं तो बाजूला काढतो तेव्हा परभा म्हणते.

“ काव, पुरता खुटा मोड करायलेत तुमी तर, एखादं पाठरु तरी राहू दया”^{१५} तिच्या ड छेडातर भगा एक पाठरु बाजूलाकाढतो. बाकीची सर्व शेरडं तो विकतो व त्यावर शांतीच्या लग्नाचा खर्च करतो. हाप्रसंग सुधदा भीमराव वाघचीरे यांनी प्रभावीपणे मांडला आहे. बहिणीचे लग्न करण्यासाठी त्याग करण्याची तयारी असणारी भगा आणि त्याही स्थितीत घरची काळजी करणारी त्याची पत्नी परभा यांच्या विचार करण्याच्या पध्दतीतील विरोध तर लेखकाने मांडला आहेच पण प्रत्येकाच्या वर्तनातील सुसंगतीही लेखकाने काँगाल्याने चित्रित केली आहे. लग्न करण्यातली त्याची हतबलता, मन्सुबची मदत, शेरडं विकणे यातून त्याच्या दारिद्र्याचे चित्रण तर होतेच पण काहीतरी विकलं अथवा गहाण ठेवलं तरच ग्रामीण शेतमजूर आपल्या घरी मंगल कार्य करू शकतात हे दिसून येते.

गरोट्टर असलेली परभा नेहमी सारखीच कष्ट करीत असते. गरोट्टरपणात आपण तिला चांगल गोडधोड खाऊ घालू शकत नाही ही खंत भगाला असते. असेच एके दिवशी भगा घरी येतो तर

परभा प्रसूती वेदनांनी तळमळत जमिनीवर गडबडा लोळत असते. हा प्रसंग तर लेखकाने खूपच प्रभावीपणे रेखाटला आहे. काकू म्हणाजेच मन्सूबची आई परभाचे बाळंतपणा करते. प्रभाला मरणाच्या दारातून वाचवते - वतः च्या लेकीगत परभाचं सगळं बाळंतपणा ती करते तेव्हा परभा भगाला म्हणते " बाजारातून एक लूगडं आनू चौबीचा खण आणा. लूगडं नेसवावं लागलं म्हणतारीला. बाळंतपणा केलं तिनं. पोटच्या लेकीगत सप्ती भर-चर केली तसं जाऊ देता यायचं न्हायी" ^{१६} या प्रसंगातून परभाच्या व्यक्तिमत्त्वावर वेगळाच प्रकाश पडतो. घरी दारिद्र्य पाचवीला पुजलेले असते. तरी पणा रीति-रिवाज पाळणारी परभा मोठ्या कौशल्याने लेखकाने उभी केली आहे. ग्रामीण लोकांच्या मनातील माणुसकीचे चित्रण येथे येते.

जगूच्या नोकरीसाठी पैसे लागणार असतात. त्यावेळी भगा आपली जमीन पंडा पाटील यांच्याकडे गहाण ठेवतो व त्याचवेळेस जगूचे लग्न करतो. लग्न झाल्यावर तरी जगू सुधारेल ही भगाची आशा असते. पणा रेतखाऊ जगूचा संसार सुधटा भगाच्या डोक्यावर येतो. त्याचा आढशीपणा जात नाही हे असह्य होते तेव्हा भगा त्याला काही तरी काम कर म्हणून सांगतो. आबा गेल्यापासून मी ह्या संताराचा गाडा रेटतो आहे म्हणून सांगतो पणा जगू मात्र भगाला उलटे बोलून मी या घरात राहूका नको म्हणून विचारतो तेव्हा मात्र भगा मोडून पडतो आणि जगूला मारायला अंगावर जातो. परभा मध्ये पडून भांडण मिटवते. शेवटी जगू घर सोडून निघून जातो. हा प्रसंग सुधटा भीमराव वाघवारे यांनी परिणामकारकतेने रेखाटला आहे. जीवनात स्थैर्य नसते तो पर्यंत जगू भगाचे आर्थिक शोषण करित राहतो. पणा एकदा का जीवनात सुरक्षितता व स्थैर्य येते तेव्हा जगू भगाला सोडून जातो. या प्रसंगातून जगूच्या धूर्त, स्वाधी-पणाचे चित्रण चांगल्याप्रकारे येते. भगाच्या बिकट अवस्थेमुळे या

प्रसंगाकडे वाचक अंतर्मुख होऊन पाहतो. लेखकाने खूपच चांगल्या प्रकारे या प्रसंगातील वास्तवता आणि ग्रामीण भागात येऊ घातलेली नवी मूल्यव्यवस्था याचे चित्रण केले आहे. दिना व शांतीसुधदा आपल्या जीवनात स्थैर्य आल्यावर भगाचे सर्व कष्ट विसरून त्याला तोंडून जातात. यातून त्यांचा धूर्तपणा, चाणाक्षपणा, स्वाधीपणा आणि स्वतःचाच विचार करण्याची प्रवृत्ती याचे चित्रण लेखकाने केलेले दिसते व हे चित्रण व प्रसंग इतक्या प्राज्वलपणाने लेखकाने मांडले आहेत की वाचकाच्या हृदयाला पीळ पडतो. वेगवेगळ्या स्वभावाचे, वृत्तीप्रवृत्तीच्या पात्रांचे सूक्ष्म अवलोकन करण्याचे आणि त्याची प्रभावी मांडणी कादंबरीत करण्याचे कौशल्य लेखकाजवळ दिसते.

शोचटी भगा अतिश्रमाने पार मोडून पडतो. सगळी भावडे सोडून गेलेली. भगा आजारी पडतो. आस्पताला आणि डॉक्टरला दाखवायला सुधदा पैसे नसतात. जगूला व दिनाला पत्र पाठवून सुधदा ते येत नाहीत तेव्हा परभा म्हणते मी त्या दोघाकडे जाऊन येते तेव्हा भगा म्हणतो " आखीर जायचंय आसलं तर जाय. मी काय आज हाये, उदया न्हायी. पण जाशील तर पुना मी हाये तवर माघारी ग्रेड नको. माजा जीव हाये तवर त्यांच्या म्होरं पदर पसरु घायचो न्हायी हात-पाय छोडीतमरलं, पण त्यांच्या दारंत मी बी जायचो न्हायी आन् तुलाबी जाऊ देणार न्हायी... आन् तुला आज आखरीचं सांगतो, माजं जर कायी कमी जास्त झालं तर माज्या सरणाला हात लागू देऊ नगंस त्यांचा..."^{१७} या प्रसंगात मोडून पडलेल्या भगाचा स्वाभिमानच दिसून येतो. अटीतटीच्या प्रसंगातसुधदा आपला स्वाभिमान सोडायचा नाही " तुंभ जळता तरी पीळ जळणार नाही " या म्हणीचा प्रत्यय भगाच्या स्वभावातून

प्रकट होतो. ज्या भावडांसाठी आयुष्यभर खफता खाल्या, अहोरात्र कष्ट केले ते भाऊ, बहीणा आपणाला साधे भेटायला येत नाहीत. याचे त्याला दुःख होते आणि त्याचा स्वाभिमान जागा होतो. भीमराव वाघचौरे यांनी हा प्रसंग आणि भगाची मनःस्थिती खूपच प्रभावीपणे चित्रित केली आहे. शिवटी भगा मरतो आणि मरताना तुधदा आपली जमीन जगू व दिनाच्या नावे करतो. भगाच्या मृत्यूने वर्णन लेखकाने केले आहे " आन गावाच्या पलीकड, लांब वरल्याआंग थकला-भागला दिवस आस्ताला गेला दहता लाल-भडक बुलती सांज मागं ठिवून धरणी आड झाला दहता "८

अशाप्रकारे " रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंब-यात घटनाप्रसंग येतात. भीमराव वाघचौरे यांनी हे प्रसंग ग्रामीण रुढी, परंपरा, लोकांचे स्वभाव, दारिद्र्य, प्राण्यांवरील प्रेम, दुःख, लोकांची मने, रीति-रिवाज यांच्या माध्यमातून प्रभावीपणे चित्रित केले आहेत. ते ते प्रसंग जिवंत व वास्तववादी वाटावेत अशा शैलीतून त्यांनी प्रकट केले आहेत. ग्रामीण संस्कृतीची, ग्रामजीवनाची चांगली समज लेखकाला असल्याने हे प्रसंग वाचकांच्या मनाचा ठाव घेतात. वाचकाला अंतर्मुख करायला लावतात. वाचकांच्या हृदयाला पीठ पाडतात ग्रामीण लोकांची मने, दुःखदायक व कष्टदायक परिस्थितीला त्यांनी दिलेले तांड, दलितसंस्कारांचे वाटयला आलेले जीवन यामुळे वाचकांचे मन हिलापून जाते. अत्यंत मोजक्या शब्दात व आशयात प्रसंग उभे करण्याची वाघचौरे यांची शैली खासच आहे. भीमराव वाघचौरे यांच्या लेखनाचा हा विशेष मानावा लागेल.

व्यक्तिरेखाटन :

" रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंब-या ग्रामीण वातावरणाभोवती केंद्रीभूत झालेल्या आहेत. " व्यक्तिरेखाटन हा

कादंबरीच्या रचनेचा महत्त्वाचा घटक आहे. व्यक्ती भोवतीच कथानक फिरत असते. कादंबरीत प्रकट झालेल्या व्यक्तितरेखा, त्यांचे नातेसंबंध, भाव-भावना, आचार-विचार, मानसिक जडणा-घडणा, परस्परांशी असलेले संबंध याला फार महत्त्व असते आणि या सर्व गोष्टींचा विचार भीमराव वाघवीरे यांनी केलेला दिसून येतो. " रानखळगी " या कादंबरीमध्ये " दामा, दामाचे वडील, आप्पा, आई, आजी, प्राचार्य, गिरासेभाऊ या प्रमुख व्यक्तितरेखा आहेत तर " पाणाच्छी " मध्ये भगा, परभा, जगू, दिना, मन्सुब, शांती या व्यक्तितरेखा आहेत. या व्यक्तितरेखा लेखक भीमराव वाघवीरे यांनी कशा उभ्या केल्या आहेत ते आपण पाहू.

कादंबरीतील पुरुष व्यक्तितरेखा :

" रानखळगी " या कादंबरीमध्ये दुष्काळाने होरपळलेल्या कुटूंबातील " दामा " आपले शिक्षण घेण्यासाठी धडपडत असतो. तेव्हा त्याला शिक्षण देताना त्याचे आई, वडील कशाप्रसंगाला तोंड देतात याचे चित्रण आले आहे व त्याला प्राचार्य, गिरासेभाऊ मदत करतात याचेही चित्रण लेखकाने केले आहे.

दामा :

" दामा " हा या कादंबरीचा नायक आहे. एका छोट्या शेतक-याच्या नांदत्या घरातला हा धोरला मुलगा आहे. भीषण दुष्काळात त्याचे सुखी-समाधानी घर उघडे पडते. दुष्काळामुळे उपास-मारीची वेळ या कुटूंबावर येते. तरीसुद्धा जिद्दीने अनेक अडचणी, कष्ट, उपासमार, मानहानी यांच्यावर मात करून तो आपले शिक्षण पूर्ण करतो. असा हा परिस्थितीने हतबल झालेला पण तरीही परिस्थितीवर राग व्यक्त न करता तिचा स्वीकार करणारा दामा

लेखकाने समर्थपणे उभा केला आहे. काटंबरीच्या मलपूष्ठावर
 रा. रं. बोराने लिहितात, " रानछळगी...छेडयातल्या एका
 शेतकरी कुटूंबाच्या फाटत चाललेल्या संताराची, या परिस्थितीतून
 बाहेर पडण्याची धडपड करणा-या, स्वतःच्या पायावर उभं
 राहण्याची जीवतोड कोशिश करणा-या दामाची कथा " १९
 हे त्यांचे म्हणणे बरोबर आहे. लेखकाने शिक्षणासाठी धडपडणारा
 दामा समर्थपणे उभा केला आहे. शाळेत जाणारा दामा अनेक
 संकटांचा सामना करून शिकतो. त्रास सोसावा लागला तरी तो
 शिकत राहतो तो म्हणतो " पावसाळाच्या दिशात तर गाड्या-
 बयलानं पांढू निफ्ती हिद-हिदी व्हायची वा-यावाधनानं काटे,
 चिखल एक व्हायचा घोटया-खटाल्या चिखलातून जावं-यावं लागायचं" २०
 असा त्रास सहन करून सुध्दा तो शाळा शिकत राहतो.

दामा एका शेतक-याचा मुलगा असल्याने शेतकामातील
 अनेक बारकावे, समजूती याचा कोशाल्याने वापर करून लेखकाने
 दामाच्या पात्राभोवती गुंफण केली आहे. दामाचे आपल्या प्राण्यां-
 वर छुप प्रेम आहे. घरची परिस्थिती छुपच छराब झाल्यावर आप्पा
 बैल जोडोतला सुक-या विकायला नेतात तेव्हा दामा म्हणतो,
 " काय बी करा आप्पा परं निदान सुक-याला कसाबाला तरी इकू
 नका " २१ या उद्गारातून दामाचे आपल्या प्राण्यांवर किती प्रेम
 आहे हेच लेखकाला सूचवायचे आहे. जेव्हा घर चालवणे छुपच कठीण
 होते गावात काहीच काम मिळत नाही तेव्हा आप्पा शोजारच्या
 वाडीला जायचे ठरवतात, तेव्हा दामाच्या मनःस्थितीचे वर्णन
 लेखक करतो. " मन भरून येत व्हतं उर दबता-दबत न्हवतं संध्यायची
 ताटातूट व्हत व्हती. मन झघरत-झतळत चाललं व्हतं. डोळं एकसारखं
 पाजरत व्हतं. एक मन हिंमत देत व्हतं दुसरं मन दुबळं बनवित व्हतं" २२

या प्रसंगातून दामाच्या दोन जबाबदारीचे दर्शन लेखकाने केले आहे. आता स्वतः पुढे होऊन आजी व रक्मीचा सांभाळ करायचा होता व एकीकडे आप्पा व आई यांच्या जाण्याचे दुःख पचवायचे होते. दामाच्या अशा दुहेरी मनोवृत्तीचे प्रभावी चित्रण लेखकाने केले आहे.

दामाला छात्री नसताना तो मॅट्रीक पास होतो. वैजापूरच्या कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतो पण आपले शिक्षण पूर्ण होईल की नाही याची त्याला छात्री नसते कारण दुष्काळाने त्याच्या कुटुंबाची फारच बिकट अवस्था झालेली असते. कॉलेजमध्ये मराठीच्या तासाला बालकवीची कविता शिकवली जात असते तेव्हा दामा म्हणतो, " मराठीच्या तासात " बालकवी"चा निसर्ग यायचा. आता निसर्ग तसा म्या बी पाहयला व्हता. कोयबीचं वरडणं तर मी छपीशा आयकत आलो व्हतो, पर " कोकीळ कुजन " मातर आमाला कवाच आयकू आलं न्हवतं... नदरं म्होरं नित्तेच भकास रानं आनु तोक पडलेल्या नद्या तेवढ्या दिसत व्हत्या. " २३

दामाच्या तोंडच्या या उद्गारातून लेखकाची वाड्. मयविषयक समज प्रकट होते. शिक्षण-पध्दती आणि शिकणारा तरुण, त्याचे जीवन याचा संदर्भ देऊन लेखकाने जीवन आणि शिक्षण यातील तफावत स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. अशा त-हेचा विचार मांडताना भीमराव वाघचारे दामाच्या माध्यमातून आपले विचार मांडत आहेत असे जाणवते. कॉलेजमध्ये दामा बोर्डिंगमध्ये राहतो. बोर्डिंगची फी माफ वहावी म्हणून दररोज पाणी भरतो, सभापतीची चिठ्ठी आणतो. प्राचार्यांना अर्ज करतो. येणा-या प्रत्येक संकटाने दामा छडून जात नाही तर त्याच्यावर मात करण्याचा प्रयत्न करतो. मानहानी झाली तरी शिकणे स्वट्टेच ध्येय समोर ठेवून तो शिकत राहतो. अशा शारीरिक त्रासाने व आजीच्या मृत्युमुळे आणि

दुष्काळाच्या मानसिक त्रासाने दमा पी. यु. सी. ला नापास होतो. तेव्हा तो जयवंताच्या शेतात सालानं कामाला राहतो. परत गिरासेभाऊच्या मदतीने खुलताबाद ते कन्नड असा एम्. एस्. ई. बी. मध्ये लेबर कामाचा खडतर प्रवास करतो. खूप अभ्यास करून राहिलेला पेपर पास होतो यातून शिक्षण्यासाठीची दामाची धडपडच दिसून येते. शिक्षण घेताना एकामागून एक संकटाची मालिका येते आणि त्यासंदर्भ गोष्टींवर दामा मात करून आपले शिक्षण पूर्ण करतो. तर 'पाण्याघळी' मधील भगा येणा-या संकटाना सामोरा जातो. कुटुंबीयांसाठी जेवढे करणे शक्य आहे ते सारे करतो या दोन्ही पात्रांच्या स्वभावात त्यागाची परिमिता दाखविलेली आहे. त्यामुळे लेखक पात्रांच्या प्रेमात पडल्याचे जाणवते.

बी. ए. प्रथम वर्षाची परीक्षा झाल्यावर लायब्ररी कोर्ससाठी औरंगाबादला जातो. जनार्दन स्वामींच्या आज्ञेने गिरासेभाऊच्या मदतीने राहतो पण तिथे त्याचे खाण्याचे खूप हाल होतात त्याचे वर्णन लेखकाने केले आहे. " भाकरीचा तुकडा मोडला तर त्याच्यातून तार तुटायला लागली दहती. भाकरी पार इटून गेल्या दहत्या. बेसन दहवून पडलेलं पोटात खळखळ उठलेली. भाकरी तर फेकूनबी घावं वाटंता... नाक दाबून पाण्याच्या घोट्यासंग भाकरी संपवल्या... " २४

अशा प्रसंगातून सुधटा दामा आपले शिक्षण चालू ठेवतो. हॉटेल अशाोकामध्ये फरशी पुसण्याचे काम करून लायब्ररी कोर्स पूर्ण करतो. परत कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतो. कॉलेजमध्ये खड्डे खोदणे, झाडांना पाणी घालणे, ग्रंथालयात काम करणे, अभ्यासिका चालविणे अशी कामे करून प्राचार्यांच्या मदतीने आपले शिक्षण पूर्ण करतो. शेवटी त्याला कॉलेजमध्येच नोकरी मिळते. त्यावेळचे दामाचे वर्णन लेखकाने केले आहे. " मन मोहरून-बहरून गेलं अन् उरात धडकी भरून त्या आनंदानं आंगवर काटा आला. उर भसन आलं आन् डोळ्यात आपसूक पाणी

साठलं. आनंद आसवं बहवून आन् गालावर वघळत राहयला - २५

अशा प्रकारे भीमराव वाघवारे यांनी शिक्षणासाठी धडपडणा-या दामाचे रेखाटन केले आहे. दामाच्या व्यक्ति-मत्त्वाच्या अनेक पैलूवर त्यांनी प्रकाश टाकला आहे. शिक्षणा-साठी दामाची झालेली परवड पाहून वाचकाचे मन हेलावून जाते आणि असे वास्तववादी चित्रण करण्यास लेखक यशस्वी झाला आहे.

आप्पा :

" रानखळगी " या कादंबरीतील दुसरे महत्त्वाचे पात्र म्हणजे दामाचे वडील आप्पा हे होय. त्यांचे नाव - " भिषसेन " आहे. द्रुष्काळासारख्या प्रतिकूल परिस्थितीतसुद्धा कष्ट करून आपला संसार चालवणारा व दामाने शिकावे अशी धडपड असणारा एक कष्टाळू शेतकरी भीमराव वाघवारे यांनी समर्थपणे उभा केला आहे. आप्पाचे चित्रण लेखकाने फारच चांगल्या प्रकारे केले आहे. शेतामध्ये कष्ट करणे, आलेली भाजी भाकर आपल्या कुटुंबामध्ये सुखा-समाधानाने खाणे आणि दामाला शिकविणे हे एकच ध्येय त्यांच्यासमोर आहे. निसर्ग आणि मानव यांच्यातील संघर्ष आप्पांच्या माध्यमातून खूपच चांगल्याप्रकारे लेखकाने चित्रित केला आहे. कृषीकर्मातील अनेक बारीक-सारीक तपशीलासह आप्पाचे पात्र लेखकाने उभे केले आहे. आलेली परिस्थिती कितीही शोचनीय असली तरी त्या परिस्थितीवर चिडत असण्यापेक्षा तिचा स्वीकार करून संसार चालवायचा हे इतर ग्रामीण शेतक-यासारखेच चित्रण आप्पांचे आले आहे.

शोतातील कामे करीत असताना व संसार चालवताना थोरांचा सल्ला घेणे हे सुध्दा आप्पा करतात. स्वतःच्या आईच्या आज्ञेबाहेर ते जात नाहीत आणि तिच्यावर आप्पांची खूपसुध्दा आणि माया आहे. एकदा दामा आप्पांना विचारतो बाजरीची पेरणी तिफणीनंच करायची असते का ? तर आप्पा म्हणतात " आरं, तसं कायी शास्तर नसतं त्येवं रान बगून आवतं हानायची असल्यात. जिथं रानाला छळगटाचा आसर आस्तो तिथं चवफण चालत न्हायी, म्हणून तिथं तिफणीनं पेरवणं लागतं. जिथं रान फोस-काळं आस्तं, तिथं चवफण चालती" ^{२६} या उदगारातून शोतीचे खूपच बारीक तपशीलसुध्दा आप्पाला माहिती आहेत, शोतीकामाची बरोचशी माहिती त्यांना आहे आणि असे प्रसंग योजून शेतकरी म्हणून आप्पांचे चांगल्या प्रकारे व्यक्तिचित्र वाच्यारे यांनी उभे केले आहे. दामाने शिक्षण घ्यावे पण तरीही त्याला शोतीची कामे घायला पाहिजेत अशी त्यांची भावना आहे. एकदा पेरणी दामाच्या हातून व्हावी असे त्यांना वाटते. " हं! चल रं दामा व्हवू दे तुज्या हातानं पयली मूठ, आन् हये बग, बईल टळल्यावर मूठ चालायची, म्हंजी आपसून मूठीतला दाणा गळत चालतो" ^{२७} अशा प्रसंगातून शोतीचे बारकावे दामाला सांगण्याचा त्यांचा प्रयत्न दिसून येतो.

काही प्रसंगी आजीची आणि दामाच्या आईची भांडणे झाल्यावर स्वतःच्या बायकोवर हात उचलायला पण ते मागे पुढे पहात नाहीत. अशा सर्व प्रकारच्या ग्रामीण संवेदनांचा वापर करून आप्पांचे पात्र लेखकाने चित्रित केले आहे. मोसंबीची बाग घ्यापा-याला विकल्यानंतर प्रथमच मोसंबीचे फळ ते खातात ही ग्रामीण वृत्ती त्यांच्या स्वभावावर प्रकाश टाकून जाते.

आप्या जरी अडाणी असले तरी दामाने शिक्षण घ्यावे ही त्यांची तळमळ दिसून येते. आपला सारा जन्म माती काम करण्यात गेला, जन्मभर आपण फक्त कष्टच उपसत राहिलो पण आपल्या मुलाचे शिकावे काही तरी वेगळे करून दाखवावे ही आप्यांची धडपड या काढंबरीमध्ये दिसून येते. शाळा सोडून काही तरी काम करावे तेवढीच आप्यांना मदत होईल असा विचार दामा करतो व आप्यांना तसे सांगतो तेव्हा आप्या म्हणतात,

" का रं ब्बा ! त्वा शाळंतून निगायला, मी काय आजच बुळा पांगळा झालोय काय ? आरं, ज्वर माजे हातपाय चालत्यात तवर तर शीक ज्या दिशी मी हातपाय सोडून घरात बसलं, तवाचं तवा बगून घीवू - २८ या घटनेतून आपल्या मुलाविषयीचा जिव्हाळा आणि बापाच्या मनाचा हळूवारपणा स्पष्ट होतो. घरात खूप दारिद्र्य असताना सुध्दा आपल्या मुलांनी शिकावे हा आप्याच्या मनाचा खंबीरपणा दिसून येतो आणि लेखकाने खास ग्रामीण संवेदनशील-तेनुसार आप्याचे चित्रण केले आहे.

प्रत्येक शेतक-याचे आपल्या प्राण्यावर खूप प्रेम असते तसेच आप्याचे सुध्दा आपल्या प्राण्यांवर खूप प्रेम आहे. ज्या प्राण्यांनी आपल्या बरोबर रक्त आटवले त्यांच्या साठी शेतक-याचा जीव नेहमी तूटत असतो. आप्यांचे पात्र उभे करताना सुध्दा त्यांच्या जीवनात असे प्रसंग लेखकाने उभे केले आहेत. हे प्रसंग खूपच प्रभावी व परिणामकारक झाले आहेत. त्यांच्या घरातील बैलजोडीतला सुक-या विकला जातो. तेव्हा त्यांच्या मनाची होणारी तगमग, तसेच पाक-या बैल मरतो, तेव्हा आप्यांच्या मनःस्थितीचे फार परिणामकारक चित्रण लेखकाने केले आहे, " मंग आप्या पाक-याच्या तोंडाम्होरं झाले. खाली बसून खिशातली कसलीतरी पुडी काढली. तिच्यातून हाबट-कुक्कू

काढून पाक-याच्या कपाळी लावले. गुळाचा छडा काढून त्याच्या तांडात घातला. त्याच्या पाया पडले " २९ या दोन्ही प्रसंगातून आप्पांचे प्राण्यांवर असलेले प्रेमच दिसून येते. प्राण्यांबद्दल शेतक-याची असलेली तीव्र संवेदनशीलता प्रकट होते. ग्रामीण लोकांची आपल्या प्राण्यात गुंतलेली भावनाप्रत्ययास येते आणि हे प्रसंग लेखकाने प्रत्ययकारकतेने चित्रित केले आहेत.

ग्रामीण लोकांच्या श्रद्धा, रुढी, परंपरा, ग्रामजीवन, अंधश्रद्धा, दैववादी वृत्ती या सर्व गोष्टींच्या स्थाने एक असून शेतकरी आप्पांच्या स्थाने आपल्यासमोर लेखकाने उभा केला आहे. विश्वनाथ शिंदे म्हणतात, " लेखकाने आप्पांचे चित्रण परिणामकारकरीतीने केले आहे. ते कुटुंबप्रमुख असल्याने नातेसंबंधाची जपणूक करीत दुष्काळातील परिस्थितीत त्यांना हंबीरपणे उभे रहावे लागते. आपल्या मुलाला माती काम करावे लागू नये, त्याचे जीवन आपल्यासारखे मातीमोल होऊ नये, म्हणून वाटेल त्या परिस्थितीशी तांड देण्याची त्यांची तयारी आहे. या अवस्थेत त्यांच्या मनाचा जो कोंडमारा होतो. ते लेखकाने चांगल्याप्रकारे दाखवले आहे. " ३० विश्वनाथ शिंदे यांनी नेमकेपणाने आप्पांच्या व्यक्तिचित्रणाचा धागा पकडला आहे. आप्पांच्या व्यक्तिचित्रणाचा वाचकाच्या मनावर काय परिणाम होतो हे त्यांनी दाखवून दिले आहे.

प्राचार्य :

" रानखळगी " या कादंबरीमध्ये शिकत असलेल्या दामाला प्राचार्य मदत करतात. दामाला संकटातून बाहेर पडण्यासाठी वैजापूर कॉलेजचे प्राचार्य आधार देतात. मानसिक व आर्थिक आधाराबरोबरच शिकत राहण्याची प्रेरणा सुद्धा देतात. दामाच्या आयुष्याला वेगळे वळण प्राचार्यांमुळेच लागते. प्राचार्य दामाला मदत करतात म्हणूनच दामा शिक्षण घेऊ शकतो आणि नोकरीला लागू शकतो.

दामाला पी. यु. सी. च्या परीक्षेचा फॉर्म भरायचा असतो. पण त्याच्याकडे पैसे नसतात तेव्हा तो प्राचार्यांकडे फी मध्ये सवलत मिळावी म्हणून अर्ज करतो. प्राचार्य प्रथम त्याला रागावतात व नंतर मात्र फीमध्ये सवलत देतात. करारी प्रशासक आणि माणूसकी जपणारा माणूस अशा दोन्ही पैलूंचे दर्शन प्राचार्यांच्या पात्रातून लेखकाने घडविले आहे. ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या मुलांची परिस्थिती खूपच बिकट असते याची त्यांना जाण आहे. तेव्हा मुलांनी सुखातीपासूनच फीसाठी पैसे जमवावेत असे त्यांचे मत दिसून येते. बी. ए. प्रथम वर्षाला दामा प्रवेश घेतो. बोर्डींगमध्ये राहतो पण त्याच्याजवळ फी भरायला पैसे नसतात तेव्हा दामा परत आपल्या परिस्थितीबद्दल सर्व माहिती लिहून प्राचार्यांना अर्ज करतो. प्रेमळपणाने ते खाल्ला बोर्डींगमध्ये पाणी भरायचे काम देतात व त्याची फी माफ करतात. फी माफ करताना त्याच्या बद्दल्यात ते काहीतरी काम करून घेतात. स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचे अप्रत्यक्ष मार्गदर्शनच ते दामाला करतात. प्रशासक या नात्याने ते दामावर राग काढतात पण मनातील माणूसकीने मात्र ते त्याला मदत करतात.

लायब्ररी कीर्ससाठी दामा औरंगाबादला येतो. हॉटेल अशांका- मध्ये वेटरचे काम करतो. हॉटेलमध्ये फरशी पुसत असताना अचानक त्याला प्राचार्य भेटतात. त्याच्या लायब्ररी कीर्सबद्दल विचारतात, कूठे राहतो, काय खातो इ. त्याची चौकरी करतात आणि परत पुन्हा " पण अभ्यासही कर पास झाला पाहिजेस, काय ? - ३१" अशी कर्तव्याची जाणिव ही करून देतात. जेव्हा-जेव्हा ते हॉटेलमध्ये येतात तेव्हा दामाची चौकशी करतात, त्याला मार्गदर्शन करतात, पुढे कॉलेजचं शिक्षण घे असं सांगतात, दामाच्या व्यक्तिमत्त्वाला हळूहळू आकार देण्याचं काम करतात.

अशाप्रकारे प्राचार्य दामाला मदत करतात. या कादंबरीमध्ये लेखकाने प्राचार्याचे पात्र वेगवेगळ्या तऱ्हेने चितारले आहे. कधी-कधी प्राचार्य दामावर रागावतात पण पुन्हा ते त्याला मदत करतात. कष्टाशिवाय पर्याय नाही हीच शिक्षणाचे देतात. स्वावलंबनाने शिक्षणाचे ब्रीद त्याच्या मनावर ठसवतात. जिद्द-ब्याने मार्गदर्शन करणारा शिक्षक, गोरगरीब मुलांबद्दल सहानुभूती दाखविणारा प्राचार्य, कठोर प्रशासक असे प्राचार्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू भीमराव वाघचीरे यांनी या पात्रातून व्यक्त केले आहेत.

गिरासेभाऊ :

" रानखळगी " या कादंबरीत गिरासेभाऊ ही एक व्यक्तिरेखा भीमराव वाघचीरे यांनी उभा केली आहे. दामाच्या गावच्याच गिरासेमामाचा तो मुलगा आहे. नोकरीसाठी गिरासेभाऊ बाहेरगावी असल्याने दामाची व त्यांची अनेक नसते. आपल्या गावातील एका गरीब शेतकऱ्याचा मुलगा अनंत अडचणीला तोंड देत शिकतो याचे त्यांना कौतुक वाटते म्हणूनच दामाच्या शिक्षणासाठी व नोकरीसाठी गिरासेभाऊ मदत करतात. गिरासेभाऊ दामाला एम. एस्. ई. बी. मध्ये लेबर म्हणून काम मिळवून देतात. दामा खुलताबादला जातो. लेबर म्हणून चार रुपये हजेरीवर काम करतो. त्या कामाची त्याला माहिती नसल्याने सुस्वातीला तो बावळून जातो पण गिरासेभाऊ त्याला सांभाळून घेतात. खुलताबादचे काम संपते तेव्हा दामाची उपासमार सुरु होते. तेव्हा परत गिरासेभाऊच्या मदतीने त्याला कन्नडला ऑफीसमध्ये टैबलवर्क मिळते. लेबर लोकांच्या मुलाखती होतात पण दामावर मुलाखतीची वेळ येत नाही. सगळ्या जागा अगोदरच भरलेल्या असतात. तेव्हा दामा गिरासेभाऊला म्हणतो " बस ! झाला तेवढा

अनुभवा ठिकय. तुमी प्रयत्न केला, पर मार्ज नशीबच कुंतरी
 झोपलय, त्याला कोणा काय करील ? -^{३२} तेव्हा गिरासेभाऊ
 त्याला म्हणतात, " कसं ही कर पण अभ्यास करून तेवढा पेपर
 काढ आन पुना अॅडमिशन घे. तुझ्यासारख्यांना शिक्षणाशिवाय
 पर्याय नाहीय -^{३३} असे सांगतात शेतक-यांच्या मुलाचे कसे हाल
 होतात याची जाणीव त्यांना आहे म्हणून ते दामाला सतत मदतच
 करतात.

लायब्ररी कोर्ससाठी दासा औरंगाबादला शिकताना
 गिरासेभाऊ व नामा पाटील गावातील लोकांकडून वर्गणी गोळा
 करून दामाला चाबीस स्वये देतात. दामाने शिकावे त्याच्या
 वाट्याला चांगले दिवस यावेत असाच गिरासेभाऊचा प्रयत्न आहे.

अशाप्रकारे गिरासेभाऊचे पात्र या कादंबरीत आले आहे.
 दामाच्या अडचणीच्या काळात ते त्याला मदत करतात. ग्रामीण
 तरुणांच्या समस्यांची चांगली जाण त्यांना असल्याने ते त्याला
 मदत करतात. कोणाताही स्वार्थ न बाळगता निःस्वार्थपणे ते
 त्याला मदत करतात. यातून त्यांच्या मनाचा चांगुलपणाच दिसून
 येतो. एक शेतकरी मूलगा घरच्या बिकट परिस्थितीमुळे वाया जाऊ
 नये हाच त्यांचा प्रयत्न आहे. इतरांसाठी निःस्वार्थीवृत्तीने काम
 करणारी, त्यांना मदत करणारी थोडीफार माणसे व्हेण्यापाडयात
 असतात. अशा माणसांचे प्रातिनिधिक चित्रण गिरासेभाऊंच्या
 माध्यमातून लेखकाने केले आहे. ग्रामीण माणसातील चांगुलपणाचे
 चित्रण गिरासेभाऊंच्या पात्राद्वारे भीमराव वाघचारे यांनी केले आहे.

भगा :

" पाणाघळी " या कादंबरीचा नायक भगा आहे. या
 कादंबरीतल्या सर्व घटना त्याच्या संबंधातच घडतात. भगाच या

कादंबरीत मध्यवर्ती व्यक्ती आहे. ग्रामीण भागातील शेतमजुरांच्या समस्यांचे, प्रश्नांचे, दारिद्र्याचे, कष्टाचे प्रतिनिधित्व भगा करतो. ग्रामीण समाजातील हा छोटा शेतकरी एकीकडे शेतकरीही असतो. आणि दुसरीकडे शेतमजूरही असतो. त्यामुळे काम केल्याशिवाय पोट भरत नाही आणि घरच्या जमिनीच्या तुकड्यासाठी जीव तुटत असतो अशी त्यांची अवस्था असते. याचे प्रातिनिधिक चित्रण भगाच्या व्यक्तिरेखेच्या माध्यमातून भीमराव वाघचौरे यांनी केले आहे.

भगाचा बाप तिरमक हा सुधदा शेतमजूरच असतो. संताराचा भार हलका वहावा म्हणून तो भगाला शाळेतून काढतो आणि शेतमजूर बनवतो. भगासारखेच साम्य असलेले शेतमजूर ग्रामीण भागात असलेले दिसतात. भगाचा बापाचा विहिरीचे काम करीत असताना अपघाताने मृत्यू होतो. दोन्ही भावांना शिकव, त्यांना नोकरीला लाव, बहिणीचं लग्न कर असे वचन तो मरताना भगाकडून घेतो. त्यामुळे घर सावरण्याची सगळी जबाबदारी भगावर येते. त्यावेळी तो गोंधळून जातो. भगाच्या त्यावेळच्या अवस्थेचं वर्णन लेखकांनी केले आहे. " बहयनीचं लग्न करायचं, जुनं टेनं-घेनं काय आसलं तर आसू पर दाव्हया - तेराट्याचं करजं तर आपल्या हातचंय... काय काय करावं ? भाऊ शिकवावं, बहयनीचं लग्न करावं, का गहाण पडलेलं रान सोडवावं ? घर चालवावं का भायेरचं बगावं ? काय करावं ? एकाएकी त्याचं उर टडपत गेलं. वडं वाटत गेलं, मन दुबळं बनत गेलं"³⁸ गोंधळलेल्या अवस्थेतील भगाच्या मनःस्थितीचे वर्णन प्रभावीपणे भीमराव वाघचौरे यांनी केले आहे. भगा आपल्या व्यथाच वाचकांच्या पुढे मांडतो आहे असे वाटते.

बापला दिलेला शाब्द पाठण्यासाठी भगा आयुष्यभर कष्ट करतो. कष्टाशिवाय व भावंडांच्या सुखाशिवाय त्याला दुसरे काहीच सुचत नाही. भगाच्या या भाव-भावनांचे चित्रण कादंबरीत फारच

प्रभावीपणे केले आहे. बापाला दिलेल्या वचनाची भगाला सारखी आठवण प्रेत असते. जेव्हा मन्सुब भगाच्या बहिणीला -शांतीला किनगावचे स्थळ सूचवतो तेव्हा लग्नाला येणा-या खर्चासुळे भगा काळजीत पडतो. आणि घरी जीवापाड सांभाळलेली सगळी शेरडं विकतो आणि शांतीचे लग्न करतो. या प्रसंगातून भगाचे भावडांवर असलेले प्रेम, जिव्हाळा आणि भगाच्या मनाचा हळुवारपणा लेखकाने प्रकट केला आहे. मन्सुब व पंडा पाटील यांचे हाडवैर असते. शांतीच्या लग्नात मन्सुबने सगळे पुढे होऊन केलेले असते म्हणून मन्सुबला त्रास देण्यासाठी पंडा पाटील शांतीच्या सासरी वाईट सांगतो. शांतीला सासरी त्रास सुरू होतो. ती परत माहेरी येते तेव्हा भगा मन्सुबला म्हणतो " बग बाबा! समुद्रा माघ्या-म्होरचा इयार कर. नायतर इकडं तुमची दुर्मनी जाऊ आमचा वहापचा मधी भूगा -³⁴ भगाची शांतीबद्दलची काळजी, गावच्या राजकारणाची असलेली समज यांचे चित्रण भगाच्या या उदगारातून भीमराव वाघचारे यांनी केले आहे. भगा आपल्या भावडांना सतत सुखी ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. जगू व दिना यांनी शिकावे, मन लावून अभ्यास करावा म्हणून तो सतत त्यांना प्रेरणा देत असतो. ते नोकरीला लागल्यावर येणा-या सुखाच्या दिवसाचे स्वप्न पाहत असतो. त्यांच्या खाण्या-पिण्याचे हाल होऊ नयेत म्हणून स्वतः उपाशी राहतो. पैसे नसतात तरी कष्ट करून बायकोला कपडे न आणता भावांसाठी वह्या-पुस्तके घेऊन येतो. अशा प्रसंगातून भावडांवरती प्रेम करणारा भगाच लेखकाने चित्रित केला आहे.

जगूसाठी भगा खूप तळमळ करतो. त्याची मंत्रीक झाल्यावर नोकरी लावण्यासाठी धडपड करतो. गावातील सका मगराच्या पोरानेच्या ओढखीने जगूला नोकरी लावण्याची त्याची धडपड असते. त्यासाठी पंडा पाटील यांच्याकडे आपले चार बिट्याचे वावर गहाण ठेवतो व दोन हजार रुपये गोळा करतो. याचवेळी जगू लग्न झाल्यावर सुधारेत

म्हणून त्याचे लग्न करतो. भावाच्या सुखासाठी आपल्या काढ्या आईला गहाण ठेवणारा भाग भीमराव वाघचौरे यांनी सुपच प्रभावीपणे रेखाटला आहे. अशा प्रसंगातून भाग वाचकाच्या हृदयात घर करून बसतो.

आपल्या भावंडासाठी भाग आयुष्यभर छस्ता खातो. पण पाखराला पंख फुटताच ते जसे उडून जाते त्याप्रमाणे सर्वजण त्याला सोडून जातात. दिना सुखातीला घांगला वागतो पण लग्न झाल्यावर नोकरी लागल्यावर तो पण निघून जातो. दिनाच्या लग्नात माना-पानाचे कारण काढून शांतीपण भागला वाईट बोलून निघून जाते. असा हा कोलमडून पडलेला भाग भीमराव वाघचौरे यांनी परिणामकारकतेने रेखाटला आहे. या सर्व आघातानं भाग आजारी पडतो. भावांना पत्रे पाठवून सुध्दा ते येत नाहीत तेव्हा परभा त्यांच्याकडे जायला निघते तेव्हा भाग म्हणतो " माजा जीव हाये तवर त्यांच्या म्होरं तुला पटर पसरु घायचो न्हायी. हात-पाय छोडीत मरंल पण त्यांच्या दारंत मी बी जायचो न्हायी आन् तुलाबी जाउ देणार न्हायी. " ^{३६} यातून भागाची स्वाभिमानाची वृत्तीच लेखकाने प्रकट केली आहे. शेवटी भाग बायको-मुलीला निराधारवस्थेत टाकून मरून जातो. व मरण्यापूर्वी आपलं चार बिघ्याचं वावर ही दोन भावाच्या नावावर करून जातो. असा हा भाग लेखकाने चित्रित केला आहे.

भीमराव वाघचौरे यांनी भागाचे पात्र फारच काशाल्याने उभे केले आहे. भावंडासाठी आयुष्यभर धडपड करणारा, परिश्रम करणारा भाग त्यांनी रेखाटला आहे. भागाची झालेली होबी सहृदय वाचकाला अंतर्मुख करून जाते. भागाच्या भाव-भावनांचा, विचारांचा, भावंडावर असलेल्या प्रेमाचा आणि त्यागाचा वेध भीमराव वाघचौरे यांनी प्रभावीपणे घेतला आहे.

मन्सुब :

या कादंबरीतले एक महत्त्वाचे पात्र म्हणजे मन्सुब होय. मन्सुब हा भगाचा शाब्देतील दोस्त असतो पण बापाच्या मृत्यूनंतर त्याला शाब्द सोडून दयावी लागते आणि घर सांभाळावे लागते. मन्सुब हा गावातला कर्ता माणूस आहे. त्याला गावात मान-इज्जत आहे. मन्सुब हा भगाचा लहानपणापासूनचा मित्र असल्याने मन्सुब प्रत्येक वेळी भगाला मदत करतो. गावातल्या दोन म्जेठया घरापैकी मन्सुबचे एक घर असते. परंपरेने चालत आलेले त्याचे वीर पंडा पाटलाशी असते. ग्रामीण भागातील व्यक्ती-व्यक्ती यांच्यातील परस्पर संबंधाचे स्वरूप कळण्यासाठी मन्सुबच्या पात्राचा उपयोग भीमराव वाघचीरे यांनी केला आहे. भीमराव वाघचीरे यांचे गावगाडयाचे निरीक्षण अतिशय सूक्ष्म असल्याने मन्सुबचे पात्र त्यांनी उठावदारपणे रेखाटले आहे.

बापाच्या मृत्यूनंतर भगावर कुटुंबाची जबाबदारी येते. भगा गोंधळून जातो तेव्हा मन्सुबच भगाला आधार देतो. प्रेमाचे दोन-चार शब्द सांगून त्याला सावरतो. भगाची बहीण सांतीसाठी किन-गावचे स्थळ सूचवतो त्यावेळी लग्नाला येणा-या खर्चामुळे भगा काळजीत पडतो. तेव्हा मन्सुब म्हणतो, " आसं कसं चाललं भगा ? कवा तरी एकदाचा तो खर्च हायेच ना ? शिवाय ठिकाण हाताभायेरचं न्हायी आपल्या. आसं घर मिळायचं न्हायी पुना हिंडत बसशील, आनू चिगळया बसशील तर कायीच हातात यायचं न्हायी " ³⁶ या त्याच्या उद्गारातून मन्सुबचे व्यवहारज्ञान तर प्रकट होतेच पण त्याच्या मनाचा आणि विचाराचा ठावपण लक्षात येतो. मन्सुब आपला शब्द टाकून सांतीचे लग्न करून देतो. यांच्यातून त्याची निःस्वार्थीपणे मित्राला मदत करण्याची वृत्तीच दिसून येते.

मन्सुब व पंडा पाटील यांचे हाडवैर असते. मन्सुब नेहमी त्याच कोर्ट कचेरीच्या भानगडीत गुंतलेला असतो एकदा तो भगाला म्हणतो " पाठिंबा असल्याबिगर खरं न्हायी येकटया मान्साचं बग ना, येवटं सम्टं चांगलं आसून हाये का एक दिवस बी जीवाला सुख ? एक लयांड मिटवावं तर दुसरं म्होरं हायेच - ३८ या त्याच्या उद्गारातून मन्सुबच्या मनातील व्यथाच प्रकट होते. भगा आपले शेत गहाण ठेवून आलेले पैसे विश्वासाने मन्सुबकडेच ठेवतो. शिवटी मात्र भगा वारंवार मदत मागून आपल्या मैत्रीचा फायदा घेत आहे, असे वाटतच मन्सुब भगाला टाळतो. घरचे कोर्टकचे-याचं काम मागं लागलंय असे कारण सांगतो.

मन्सुबचे पात्र उभे करताना लेखक भीमराव वाघवीरे यांनी ग्रामीण लोकांचे स्वभाव, विचार करण्याची पध्दती, त्यांचे संकेत याचे सूक्ष्मपणे रेखाटून त्याच्या पात्रात केले आहे. मदत करणारा मन्सुब प्रभावीपणे लेखकाने मांडला आहे.

जगू :

" पाणाघळी " या कादंबरीतील नायक भगाचा लहान भाऊ म्हणजे जगू होय. जगू हा बदलत्या ग्रामीण जीवनमूल्यांचा प्रतिनिधी आहे. भगा हा पारंपरिक जीवनमूल्यांना चिकटून राहणारा, दिलेले वचन पाळणारा, भावडांना मागीं लावणारा आहे तर जगू म्हणजे नटयाने येऊ घातलेल्या जगातील स्वाधीपणा, वाणाक्षपणा, धूर्तपणा या जीवनमूल्यांचा स्वीकार करणारा आहे आणि असा हा जगू भीमराव वाघवीरे यांनी प्रभावीपणे चित्रित केला आहे.

कादंबरीच्या सुरुवातीलाच जगूच्या स्वभावाचे वर्णन निवेदनाच्या माध्यमातून लेखकाने केले आहे. " खरं तर जगनचा सोभाव कामून की,

पण जरा गुह्यरट व्हत चालला व्हता. कळतं सवरतं पोर,
 पण त्याला कश्यातंच कापी ध्यान-ग्यान न्हवतं. शिकशोनावर
 तर त्याचं अजिबात चित्त न्हवतं. बरं कापी चार गोळ्टी
 समजून सांगाव्यात तरी तसंच आयकून घेतं आणि म्होरं जे
 करायचं तेच करतं - ३९ या वर्णनातून जगूच्या स्वभावावर प्रकाश
 पडतो. जगूचा आचार-विचार यांच्यावर नेमक्या शाब्दांतून
 लेखकाने प्रकाश टाकला आहे. संपूर्ण कादंबरीमध्ये जगू असाच
 वागतो. कधी तो चार शाब्द प्रेमाने आपल्या मोठा भाऊ,
 भावजय, परभा यांच्याशी बोलत नाही. शाब्देतील श्रीमंत मुले
 चांगले कपडे वहया-पुस्तके, चपला घेऊन येतात पण आपल्याला
 असे काही मिळत नाही याचे दुःख त्याला आहे पण आपला भाऊ,
 भावजय रात्रं दिवस स्वटे कळट करतात काम कसन त्यांना आपण
 मदत करावी असे त्याला कधीच वाटत नाही. जो पंडा पाटील
 भगाला त्रास देतो त्याच्या पोराबरोबर हा फिरतो. घरातून
 पळून जातो अशी त्याची वृत्ती लेखकाने चित्रित केली आहे. जगू
 हा दारु पितो. घरात कधीच स्थिर थांबत नाही. त्याच्या नोकरी-
 साठी भग आपली जमीन गहाण ठेवतो व पैसे भरतो. लग्न
 झाल्यावर तरी जगू सुधारेल म्हणून भग त्याचे लग्न करतो पण
 लग्न झाल्यावरही त्याचा सेतखाउपणा, आढशीपणा जात
 नाही तो घरातच बसून राहतो. भग त्याला काहीतरी काम कर
 म्हणून सांगतो तेव्हा मी या घरात राहू का नको असे उलट भगाला
 विचारतो व शीवटी बायकोसह घरातून निघून जातो पुढे त्याला
 नोकरी मिळते.

असा हा जगू भीमराव वाघचौरे यांनी रेखाटला आहे. मोठया भावाचे आर्थिक शोषण करणे, आणि जीवनात स्थैर्य व सुरक्षितता, निर्माण होताच भावाला एकाकी सोडून जाणे. ही जगूची धूर्त व स्वार्थी प्रवृत्ती भीमराव वाघचौरे यांनी प्रभावीपणे रेखाटली आहे.

कादंब-यातील स्त्री व्यक्तिरेखा :

आई :

" रानखळगी " या कादंबरीतील दामाची आई हे महत्वाचे पात्र आहे. तिचे नाव कवशा, पण या कादंबरीत तिचा उल्लेख " आई " असाच होतो. शेतकरी कुटुंबातील स्त्रीचे प्रातिनिधिक चित्रण आईच्या रूपाने या कादंबरीत व्यक्त होते. दुष्काळाने होरपळत चाललेल्या संसारात तिच्या मनाचा कोंडिमारा लेखकाने फारच परिणामकारकतेने रेखाटला आहे. मोडकळीस आलेल्या संसाराला ती कष्टाने सावरण्याचा प्रयत्न करते त्याचबरोबर आपल्या मुलाने शिकावे ही तळमळही ती व्यक्त करते. एक कष्टाळू, शोशिक शेतकरी स्त्री भीमराव वाघचौरे यांनी चांगल्याप्रकारे चित्रित केली आहे.

हिंदू कुटुंबातील स्त्री आपले घर, नवरा व संसार यांना सर्वस्व मानते आणि येणारे प्रत्येक संकट सहन करते हे भान ठेवून लेखकाने आईचे पात्र रेखाटले आहे. दामाची आई ग्रामीण संस्कृतीतील अनेक संकेत स्त्री स्वभाव वैशिष्ट्ये यांना घेऊन या कादंबरीत आली आहे. आलेली संकटे हा दैवाचाच खेळ असून कधीतरी आपल्याला चांगले दिवस येतील ही आशावादी वृत्ती तिच्या ठिकाणी आहे. दामाला जेव्हा काटा मोडतो तेव्हा ती दामा इतकीच हळहळते आणि त्यावर गुळाचा चटका देऊन कळ मारते. मोट हाकताना

दामाला अपघात होतो तेव्हा ती घाबरते. मौसंबीच्या बागाचे पैसे आजी वाकडीच्या पाहण्याला देते तेव्हा ती रागावते. अशी स्त्री स्वभावाची अनेक वैशिष्ट्ये आईच्या माध्यमातून वाघचौरे यांनी प्रकट केली आहेत. तर आजीच्या गळ्यातील सोन्याचे मणी विकण्यासाठी आप्पा जातात. तेव्हा " मणी मौजून देताना काट्याकडं ध्यान ठिवा चांगलं न्हायतर बसताल बोलत " ४० यातून ग्रामीण व्यावहारिक दृष्टिकोण स्पष्ट होतो.

भारतीय कुटुंबव्यवस्थेची चांगली जाण लेखकाला असल्याने सासू=सून संघर्ष सृष्टा भीमराव वाघचौरे यांनी नेमकेपणाने मांडला आहे. आपण स्वटे कष्ट करतो आपला कोणी विचार घेत नाही. सगळा व्यवहार आजीच्या हातात तेव्हा ती म्हणते " वाटूळं झालं पुरतं आट्या बाये, घात झाला. आवं माजा सम्टा संवसार मोडून आनू लेकीचा संवसार जोडला हया म्हतारीनं " ४१ या तिच्या उदगारातून आपल्या घराबद्दल संसाराबद्दल असलेले तिचे प्रेमच दिसून येते. आईचा हा सगळा क्रोध स्वाभाविकपणे लेखकाने मांडला आहे.

दामाच्या आईमध्ये प्रेमबुद्धती आहे. दामावर ती खूप प्रेम करते. आलेल्या परिस्थितीबद्दल प्रेमपणाने ती दामाला समजावते. दामाने अधिक शहाणपणाने वागून शिकावे हाच तिचा प्रयत्न दिसून येतो. ती जेवढी दामावरती प्रेम करते तेवढीच प्राण्यांवरती सृष्टा करते. जेव्हा आप्पा सुक-या हया बैलाला विकायचे ठरवतात तेव्हा " ती तशीच सुक-याच्या महोर आली. तांब्यातलं पाणी त्यांच्या पायावर टाकलं. पेटल्या दिव्यान आनू भरल्या डोळ्यानं सुक-याला आखरीचं ववाळलं पाया पडली आनू पदरान डोळ पुशित खब्याभायेर आली " ४२ या प्रसंगातून प्राण्यांवर असलेले तिचे प्रेमच दिसून येते आणि हा प्रसंग भीमराव वाघचौरे यांनी प्रभावीपणे रेखाटला आहे. त्यामुळे आईच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक वेगळाच

पैलू आपल्यासमोर येतो. अशा प्रसंगातून आईच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक रंग आपल्यासमोर येतात. ग्रामीण भागातील स्त्री मनाचे वास्तवतावादी प्रत्यंतर आपणाला येते. दुष्काळामुळे संसाराची परवड झालेली अस्ताना सुद्धा सुद्ध मानणारी स्त्री आपणास दिसते.

दामाची आई अडाणी आहे पण तरीही दामाने शिकावे ही तिची धडपड आहे. आपला सारा जन्म कष्टात गेला पण दामाने शिकावे, नोकरी करावी अशी तिची तळमळ दिसून येते. " आरंभू, तुज्या नशीबी हये आसून जीण ना यावा म्हूनच आमचा जीव तुटतोय बग! आमचा जीण चाललय मातीत, पर तुला आसले दिवस येऊ ने म्हूनच आमी कळकळतो " ४३ यावसून दामाच्या शिक्षणासाठी तिची धडपड दिसून येते. जेव्हा दामाच्या फी साठी गाय विकली जाते तेव्हा प्रथम ती दुःखी होते हळहळते पण परत म्हणते. " माज लेकरु शिकल, मोठं झालं, तर एक काय, आसल्या हजार गाखीची दावण उभी करीन " ४४ आपल्या मुलाच्या शिक्षणासाठी तिची तळमळच दिसून येते. जेव्हा दामाला नोकरी मिळते तेव्हा तिला खुप आनंद होतो. " आन द्या वर्सात क्वा बगितली न्हायी येवढी टवटवी आन् हस्य आयेच्या तोंडावर दिसत व्हत " ४५ अशा वर्णनातून आपल्या मुलाबद्दलचे प्रेम व अभिमानच दिसून येतो.

अशाप्रकारे भीमराव बाघवारे यांनी आईचे व्यक्तिचित्रण रेखाटले आहे. वात्सल्य, प्रेमळपणा, संस्कारशीलता, कष्टाळूपणा, करारीपणा, सहनशीलता अशी अनेक गुणांचे शिष्टे वाघवारे यांनी आईच्या पात्राभोवती गुंफली आहेत.

आजी :

" रानखळगी " या कादंबरीमध्ये आजीचे पात्र लेखकाने रेखाटले आहे. अनुभवाने आलेले शाहाणापणा, जुन्या लोकांकडे असणारा प्रेमळपणा आजीच्या पात्रातून प्रकट होतो. दामाच्या कुटूंबामध्ये आजीच्या हातातच सगळा व्यवहार आहे. आप्पासुद्धा प्रत्येक व्यवहार, शौचीत करावयाची कामे आजीला विचारूनच करतात. आजी बाजारात भाजीपाला सुद्धा विकायला जाते. मोसंबीच्या बागाचे पैसे अपरात्री वाकडीच्या जावायाला देते तेव्हा आप्पा सुद्धा मूग गिळून गप्प बसतात म्हणजेच दामाच्या कुटूंबाचा सगळा व्यवहार आजीच्या हातात आहे आणि हे सर्व अनेक प्रसंगातून भीमराव वाघवोरे यांनी व्यक्त केले आहे. पाऊस पडलेला असतो पण बी विकत घेण्यासाठी आप्पाकडे पैसे नसतात तेव्हा आजी आपल्या गळ्यातील मणी मोठायला देते तेव्हा आप्पा पेटुं उपयोगी पडतील म्हणून ठेवून दे असं सांगतात. तेव्हा आजी म्हणते " भऊ, आता जीत्यापणी हये आस्ते हाल लागना झालं आन् मेल्यावर तरी त्ये काय कामी यायचेत ? निदान देवा कुरपेनं आलं कायी चांगलं पीक तर खातील लेकरं-बाळं " ४६ या प्रसंगातून आजीच्या मनाचा मोठेपणाच दिसून येतो. आपल्या मुलाचा संसार सुखात चालावा. नातवंडे समाधानाने रहावीत हीच तिची वृत्ती दिसून येते. आणि लेखकाने हा प्रसंग योजून आजीच्या मनाचे फार चांगले चित्रण केले आहे. आजी आपल्या जुन्या दिवसात गुंतलेली असते. दुष्काळाने परिस्थिती बिकट झाल्याने सरकार लोकांना मदत करेल असे म्हणतात. तेव्हा आजी म्हणते. " घाल मातीत तुज्या सरकारला ! आरं हयेच्या पेव्या आमचा मोगलाई जमाना चांगला व्हता " ४७ जुनं ते सोन ही जुन्या

लोकांची धारणा आजीच्या माध्यमातून लेखकाने प्रकट केली आहे. आजी व आई यांच्यातील संघर्ष नेटकेपणाने आला आहे. दामाला शिक्षण देऊन या मताची आजी असते तर दामाने शिकावे आणि त्यांच्या आईची इच्छा असते यातून हा संघर्ष आला आहे. तसेच मोसंबीच्या बागाचे पैसे परस्पर आजी वाकडीच्या पाहुण्याला देते यातूनही हा संघर्ष आला आहे. यातून आजीच्या विचाराचे, मनाचे दर्शन आपणाला होते.

आपले दिवस आता गूप कमी राहिले आहेत. लेकाच्या संसारात त्रास होईल असे आपण वागले नाही पाहिजे अशी वृत्ती सुरुवात आजीची अनेक ठिकाणी स्पष्ट होते. अशाप्रकारे वाघचौरे यांनी आजीचे पात्र रेखाटले आहे. अनेक प्रसंगातून स्त्रीमनाचे योग्य व वास्तववादी चित्रण त्यांनी केले आहे. त्यांनी ओढून-ताणून प्रसंग उभा केलेले नाहीत तर पात्रीबरोबरच त्यांच्या स्वभावाप्रमाणे स्वाभाविकपणे ते प्रकट झाले आहेत.

परभा :

" पाणाघळी " छाकारदंबरीची नायिका भगाची बायको " परभा " ही आहे. आपला नवरा हेच आपले दैवत आणि त्याच्या सुखासाठी आयुष्यभर कष्ट करणे, दुःख सहन करणे ही हिंदू स्त्रीची मानसिकता तिच्या ठिकाणीही आहे. आपल्या नव-याच्या संसारात मदत करणे, त्याच्या दुःखात दुःख वाटून घेणे, त्याच्या सुखात सुखी होणे हे पारंपरिक संकेत परभा पाळते. परभाला घालायला कपडे नसतात. ती भगाला कापड आणायला सांगते पण भगा त्यावेळेस आपल्या भावांसाठी वह्या-पुस्तके आणतो तेव्हा परभा चिडते पण पुन्हा गप्प बसून निमूटपणे सहन करते ही तिची सहनशीलवृत्ती वाघचौरे यांनी मोठ्या ताकतीने उभा केली आहे. परभा नव-याच्या

कष्टात सामील होते. तिच्या मनाचा कोंडमारा कधीच प्रकट करीत नाही पण कधी-कधी ती म्हणते " दिवसभर काम वटाव आन रातीलाबी सम्घायच आवरून बसावं ताटकळत " ४८ या तिच्या उद्गारातून ग्रामीण स्त्री मनाचे दर्शन होते. ही ग्रामीण वास्तवता लेखकाने नेमकेपणाने मांडली आहे.

शांतीचे लग्न झाल्यावर सासरकडे लोक तिला त्रास देतात. तेव्हा भगा काळजी करतो. तेव्हा ती म्हणते " हे बगा आता झाल गेल वारलं. हया घडीला तुमाला दुक झाल्य ते मला माहयतीय. पण सम्र्ण डोक्यातून काढून टाका. लई इचार करायची सर्व हाये तुमाला बरं तर बरं, न्हायतर इचार करून कसून ठिवताल म्होरं आणिक कायी वाढवून " ४९ या प्रसंगातून परभा भगाला मानसिक आधार देण्याचा प्रयत्न करते. शारीरिक कष्टाबरोबरच भगाच्या मनाला सुंदा ती आधार देते हे लेखकाला सूचित करायचे आहे. परभाच्या बाळंतपणात तिला छुप त्रास होतो. तिला गोड-धोड चांगलं खायला मिळत नाही. मन्सुबची आई सगळं बाळंतपण करते. परभाला नवा जन्म मिळतो. तेव्हा ती मन्सुबच्या आईला लुगड-चोळी नेसवून लावते. यातून परभाच्या मनाच्या मोठेपणाचे आणि ग्रामीण रीती-रिवाजाचेच दर्शन होते आणि परभाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा वेगळाच पैलू आपल्यासमोर लेखक उभा करतो. एकदा भगा आजारी पडल्यावर तो तिला तांदळाची पेज मागतो पण घरात काहीच नसते तेव्हा तिच्या मनाचे दर्शन लेखकाने केले आहे. " घरच्या धन्यांन दुस-यापोटी काय तरी मागावं आन नेमक तेच नसावं ? आन् मागून मागून मागितलं तरी काय ? तांदळाचा भात ! " ५०

या प्रसंगातून परभाच्या मानसिक संघर्षाचे दर्शन होते. आपण परिस्थितीपुढे किती कतबल आहोत याची जाण तिला येते परभाच्या दुबळ्या मनाचे दर्शन लेखकाने प्रभावीपणे केले आहे.

जीवनात स्थैर्य व सुरक्षितता निर्माण होताच भगाची सगळी

k.

भावडे त्याला सोडून जातात यामुळे भग्न खचतो, अजारी पडतो. ज्याच्यासाठी आपण एवढे दुःखदायक दिवस पाहिले ते मात्र आज सोडून गेले याचे दुःख परभाला होते. ती म्हणते, " त्याची येल मांडवी घातले, आन् आता तुमच्या पोटच्या लेकीकरता कोणी कायी करील का ? तिन म्होर कोणाच्या तोंडाकडं बगार ? कोणाच्या आधारावर जगार ? पार वाटूंक केळ मेल्यायनी माज्या स्वसाराच "५" दुःखामुळे आलेली अगतिकताव ती पृकट करते. ही तिची अगतिकता वाघवोरे यांनी प्रभावीपणे मांडली आहे. आयुष्यभर नव-याबरोबर कष्ट करणारी परभा शोवटी फार दुःखी होते.

ग्रामीण समाजातील स्त्री मनाचे अनेक पैलू भीमराव वाघवोरे यांनी परभाच्या माध्यमातून व्यक्त केले आहेत. स्त्रीच्या मनातील भावनांचा योग्य वापर परभाच्या पात्रातून वाघवोरे यांनी केला आहे. परभाच्या मनातील भावनिक संघर्षही छुपच प्रभावीपणे त्यांनी मांडला आहे.

शांती :

शांती ही भगाची लहान बहीण आहे. तिच्याबद्दलचे जास्त विवेचन काढूबरीत येत नसले तरी भगाच्या आयुष्याला कलाटणी देण्याचे काम शांती करते. बापाला दिलेलं वचन पाळण्यासाठी भगा घरातली शोरड विकून शांतीचे लग्न करतो. काही दिवस शांतीला सासरी त्रास उळं होतो पण ती पुन्हा सावरते. सुखातीला ती भगा बरोबर व परभाबरोबर चांगली वागते पण तिच्या संसारात ती स्थिर झाल्यावर जगू व जिन्नासारखीच स्वार्थी बनते.

१.

दिनाच्या लग्नात तो माऊपरतणीच्या बाहेरासाठी हट्ट धरते. तेव्हा भगा आपल्या घरच्या वार्डट परिस्थितीविषयी तिला सांगतो तेव्हा भगाला व आत्याला वार्डट बोलून ती माझे माहेर मेलं म्हणून कुंकू भाकरी न घेताच निघून जाते. अशाप्रकारे रातीचे पात्र या काढंबरीत आले आहे स्त्री असूनही ती परभा-सारखी सौराक नाही तर उतावीळ आहे असे दिसून येते.

काढंब-यातील इतर पात्रे :

जयवंता :

" रानखळगी " काढंबरीतील हा दामाचा मित्र घरची परिस्थिती चांगली अस्ते. मंद्रीकला नापास झाल्याने तो पुढे शिकत नाही. प्रत्येक संकटाच्या वेळी तो दामाला मदत करतो. उपाशी असताना जेवायला देतो. घरच्या भाकरी आणून देतो. अत्यंत मोजक्या प्रसंगातून हे पात्र लेखकाने उभे केले आहे.

दिना :

" पाणाघळी " या काढंबरीतील नायक भगाचा हा स्वर्ति लहान भाऊ आहे. हा सुस्वातीला भगाराी चांगला वागतो. व्यवस्थित शाळा शिकतो. भगाजवळ बसतो, बोलतो त्यामुळे भगाला खूप आनंद होतो. मंद्रीक पास झाल्यावर तो मित्राच्या ओळखीने सडकेच्या कामाला जातो तेव्हा भगाला खूप आनंद होतो. भगा त्याचे लग्न करतो. पण दिना जसा-जसा मोठा होतो तसा तो जगू सारखाच स्वार्थी होतो. आपण भावाच्या संसारात राहिलो तर कधीच सुखी होणार नाही हे त्याच्या लक्षात येते तेव्हा तो जायचे ठरवतो व भगाला सांगतो की माझ्या सास-यानं जर माझ्या लग्नाचा व नोकरीचा खर्च केला

नस्ता तर तुम्ही माझ आयुष्य बरबाद केलं होतं व तोही भाला सोडून जातो. असे दिनाचे पात्र लेखकाने उभे केले आहे.

पंढा पाटील :

" पाणाघळी " या कादंबरीतील हा साटकार गणस. गरीब लोकांना लुटणो, त्यांना त्रास देणो हाच याचा धंदा आहे. भगाच्या कर्जापोटी हा भगाची शेरडं ओढून आणतो. शांतीच्या सासरच्या लोकांना वार्डट सांगून तिला त्रास द्यायला भाग पाडतो. भगाचे शेत दोन हजार स्मयाला गहाण ठेऊन घेतो. अशा प्रकारचा खलनायक प्रवृत्तीचा धूर्त, पाताळ्यंत्री, स्वार्थी, बदमाश, पंढा पाटील लेखकाने नेटक्या प्र संगातून उभा केला आहे.

काकू :

ही मन्सुबची आई आहे. परभाच्या बाळंतपणात ती परभाला नवा जन्म देते. स्वतःच्या लेकीगत परभाव साळ बाळंतपणा ती करते. इतरांना मदत करणारी ग्रामीण स्त्री काकूच्या द्वारा लेखकाने रेखाटली आहे.

अशा प्रकारे आपण या दोन कादंब-यातील व्यक्तित्तेखाचा विचार केला. या कादंब-यातील पुरुष व्यक्तित्तेखा ह्या ग्रामीण जीवनातील अनेक सक्ति घेऊन येतात. जगण्याची धडपड, शिकण्याची धडपड ही भगाच्या व दामाच्या व्यक्तित्तेखातून त्याची सहन करण्याची वृत्ती, ग्रामीण मानसिकता, स्त्री परंपरा यांना मानसारी त्याची मने, प्रेमळपणा, सहनशीलता या वृत्तीचा प्रत्यय आपणाला येतो. संपूर्ण व्यक्तित्तेखा भीमराव वाघवोरे यांनी छुपच प्रभावीपणे चित्रित केलेल्या आहेत.

वातावरण :

“ रानखळगी ” व “ पाणाघळी ” या दोन्ही कादंबऱ्यातील वातावरण हे ग्रामीण पार्वभूमीवरचे आहे त्यामुळे दोन्ही कादंबऱ्यात ग्रामीण परिसरातील निस्सा, दुष्काळाची परिस्थिती, दारिद्र्य, उपासमार, भूक व शेतकऱ्यांचे जीवन यांना स्पर्श करणारे वातावरण आहे. वातावरण निर्मिती हा कादंबरीचा महत्त्वाचा घटक आहे. व्यक्तीच्या सभोतालचे वातावरण चित्रित करणे हे लेखकाचे फार मोठे कौशल्य असते. आणि या दोन्ही कादंबरीत लेखकाने बारीक-सारीक तपशीलासह वातावरण निर्मिती केलेली आढळते. या दोन्ही कादंबरीत वातावरण निर्मिती करण्यात लेखक भीमराव वाघवोरे यशस्वी झाले आहेत.

“ रानखळगी ” या कादंबरीमध्ये ग्रामीण वातावरणाबरोबरच दुष्काळाचे सूत्र वातावरण आहे. भारत हा खेड्यांचा देश आहे शेतकरी आणि संपूर्ण ग्रामव्यवस्थाच निस्सावर अवलंबून आहे. निस्साच्या लहरीप्रमाणे हे ग्रामीण जीवन बदलते आणि वातावरणातले असेच बदल रानखळगी या कादंबरीमध्ये लेखकाने चित्रित केले आहेत. या कादंबरीच्या सुस्वातीलाच दामाच्या मळ्याचे चित्रण येते. लेखकाने फार सुरेखपणे ते चित्रित केले आहे. “ मळ्याच्या दोनी आंगून थेट मेळापवतर कासरा-कासरा थडी सुटलेली व्हेती. हया थडीवर पावसाळ्यात कमरा येवढालं कुस्की गवत माजायचं. हिवळ भरणेपवतर ब्यला-ढोरांची चंगळ व्हायची ”^{५२} अशा वर्णनातून ग्रामीण वातावरण फुलून येते. दामाला शाळेसाठी भोगावा लागणारा त्रास वाचून ग्रामीण भागातील शाळा व विद्यार्थी या वातावरणाची ओळख होते.

या काँडबरीत ग्रामीण शेतिकामातील वणनि बरेचदा आली आहेत. त्यामुळे ग्रामीण कृषीकर्माच्या वातावरणाची आपल्याला ओळख होते. पेरणीच्या वेळी आप्पा शमाला तुझ्या हाताने सुखात कर म्हणून सांगतात त्यावेळी शमाच्या अवस्थेचे वर्णन लेखकाने केले आहे. " खोलीत हात घालून बी मूठीत घेतलं आन् बईल हाकलले. आन् कसं व्हायला लागलं काय की, पर समईच गडबडल्यागत व्हायला लागलं. बईल तासानं हाकायसाठी तासंवर ध्यान ठिवावं तर मूठ चाळायचा इसर पडायचा ... ५३" अशा प्रसंगातून कृषीकर्मातील ग्रामीण वातावरण निर्मिती होते.

दुष्काळाने शमाच्या कुटुंबाचे खूप हाल होतात. उपासमारीची वेळ येते. दुष्काळाची भयानकता अनेक प्रसंगातून लेखकाने केली आहे. " शणै घरात नसायवे, तर एखाद्या शिरी लहान भाकरीसाठी क्वरभर झीकायचं. मीग क्वा-क्वा आय त्याला चिचुक्या येवढा गुळाचा खडा दिवून गप करायची. आजी तर आता खायावाचून पारच टेकली व्हेती. निस्तीच एका जागी गुपचुप बसत व्हेती ... ५४" ग्रामीण शेतकऱ्याचे दुष्काळाने कसे हाल होतात हे आपणाला दिसते व त्या वातावरणाची आपल्याला ओळख होते. निष्णाविर दुष्काळाचा झालेला परिणाम लेखकाने फारच प्रभावी चितारला आहे. " भवतीचं रान दुष्काळाने व्हरपळत व्हेतं. आकसून भेगाळत व्हेतं. बांधवर कुंठरी एखादं झडल्या झाडाचं लळटं टाप भुईला चिटकून उभं व्हेतं. रात-दिवस निस्तच भकास वारं सुटत व्हेतं. एकसारखं भरकटत व्हेतं ... ५५" अशा वर्णनातून दुष्काळाने ग्रामीण वातावरण किती होरपळून गेले होते हे दिसते तसेच लेखकाची निरीक्षणशक्ती किती सूक्ष्म आहे हे पण दिसते. आप्पा व आई गाव सोडून जातात तेव्हा आजी व रक्मीला साभाळायची जबाबदारी शमावर येते. तो जयवंताच्या शेतात खोडक्या काढायचे

P.

काम करतो त्यावेळी त्याच्या अवस्थेचं चित्रण लेखकाने केले आहे.

" राती जेवल्यावर मातर अंग समई कन्हारत व्हतं. नसा दुखत व्हत्या. अंग समई उन जाळ व्हत व्हतं. सोपत एका धडावर पळून म्हंजी पूना दुस-या धडावर व्हाता येत न्हवतं " ५९ अशा

प्रसंगातून सुद्धा दुष्काळाने ग्रामीण लोकांची काय अवस्था होते हे लक्षात येते आणि त्या वातावरणाची ओळख होते. औरंगाबादला लायब्ररी कोर्स करीत असताना शमाची झालेली उपासमार आणि विटक्या भाकरी घाण्याचा प्रसंग भीष्म वातावरणाची ओळख करून देतो.

या कादंबरीत व्यक्त झालेले वातावरण पूर्णतः ग्रामीण आहे. दुष्काळाने ग्रामीण जीवनातील निसर्गावर माणसावर, प्राण्यांवर नातेसंबंधावर कसा परिणाम होतो याचे वातावरण भीमराव वाघचौरे यांनी परिणामकारकतेने व प्रभावीपणे चित्रित केले आहे.

" पाणघळी " ही कादंबरी एका शेतमंजुराच्या जीवनावरची आहे. बापाला दिलेले वचन पाळण्यासाठी कादंबरीचा नायक भगाची झालेली पगवड या कादंबरीत चित्रित झाली आहे. भावडाना मार्गी लावता-लावता भगाचा स्वतःचा संसारच कोलमडून पडतो याचे प्रभावी चित्रण या कादंबरीमध्ये आले आहे. ही कादंबरी सुद्धा ग्रामीण वातावरणातील असल्याने यामध्ये सुद्धा ग्रामीण लोकांच्या दारिद्र्याचे उपासमारीचे, दुःखाचे, कष्टाचे वातावरण आले आहे. आणि भीमराव वाघचौरे यांनी ते परिणामकारकतेने केलेले आहे. भगाचा बाप विहिरीच्या अपघातात मरण पावतो व सगळ्या कुटुंबाची जबाबदारी भगावर येते. बापाच्या मृत्यूनंतर भगाच्या अवस्थेचं वर्णन लेखकाने केले आहे. " भार-स्वसार, दुःख-भोग, देव-दयव, आन् लेकराबाळाची पाटी. " हे समई बाप गेल्याच्या दिवसापासून तो आयकत आला व्हाता. घरचे-दारचे, नात्यागोत्यातले, गाटातले समई यायचे घटकाभर बसायचे, डोक्या-छादयावस्त्र हात फिरवायचे

हळहळायचे कळकळायचे...:५७ या निवेदनातून ग्रामीण वातावरणातील लोकांचे जीवनव्यवहार, एकमेकांशी वागण्याची वृत्ती, त्यांची विचार करण्याची पध्दती या वातावरणाशी आपली ओळख होते. जगूच्या नोकरीसाठी भगा आपले शेत गहाण ठेवण्यासाठी पंडा पाटील यांच्याकडे जातो. तेव्हा पंडा पाटील म्हणतो की आज विरोधी पार्टीची माणसे आमच्याकडे करी आली तेव्हा भगा म्हणतो " क्याला उंगं जाजवता आप्या, छरं तर आमा गरिबाला कोंवीच पारटी नसती बगा. गरीबीच आमची पाचवीला पुंजलेली पारटीय. ती मरुस्तोर आमचा पिच्छा सोडत नाही:५८ या संपूर्ण प्रसंगातून गावातील राजकारण, गरीब लोकांचे दुर्बळेपण, नळलेल्या माणसाची हतबलता इ. गोष्टीचे चित्रण आले आहे. आणि त्यामुळे ग्रामव्यवस्थेतील वातावरणाची जाण वाचकाला येते.

भगा आजारी असतो तेव्हा तो परभाला तारुणाची पेज छायला मागतो पण घरात तर काहीच नसते तेव्हा परभाला खूप वाईट वाटते तेव्हा तिच्या अवस्थेचे वर्णन लेखकाने केले आहे. " रिकाम्या पोटात एक एक आठवण उचळत राहयली. उकाळ्या फोडीत राहयली तिचे दुर्बळ फुसफुसात आयकता आयकता दुखण्याच्या आंगी त्यालाही गदगदून यायला लागले. कुस बदलीत त्याने सज टाकल्यागत एक हात तिच्या कपाळावर डोक्यावर टाकला. तिला आणि क्व गहयवरल्यागत साल "५९ या प्रसंगातून दरिद्री शेतमजुराच्या दुःखाच्या, कष्टाच्या वातावरणाची निर्मिती लेखकाने केली आहे हे दिसून येते.

ज्या भावडासाठी भगाने जन्मभर खस्ता खाल्ल्या ते सर्व त्याला सोडून जातात तेव्हा भगा खचतो व शीवटी त्यातच तो मरण पावतो. भगाच्या आजारपणात एकही भाऊ त्याला भेटायला येत नाहीत, याचे फार दुःख मरताना भगाला होते. भगाच्या मृत्यूचा संपूर्ण प्रसंग लेखकाने परिणामकारक वातावरण निर्मिती केली आहे. भगाचे मरण प्रतीकात्मकतेने लेखकाने चित्रित केले आहे. " आन गावाच्या

पलीकड, लांब वरत्याबाग थकला-भागला दिवस अस्ताला गेला
१०
व्हता”

आणप्रकारे या दोन्ही कादंबरीतून वातावरण येते. दोन्ही कादंब-या ग्रामीण जीवनावर असल्याने ग्रामीण जीवनातील निर्मा, नातेसंबंध, दुःख, दारिद्र्य, भूक, उपासमार, दुष्काळ याचे चित्रण वातावरणीय परिणामकारकतेने लेखकाने केले आहे. त्यामुळे वातावरणाचा बोध आपणाला होतो.

समारोप :

या प्रकरणात आपण " रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंबऱ्यांच्या वाङ्मयीन गुणावत्तेचा अभ्यास केला. या दोन्ही कादंबरीतील घटनाप्रसंग, व्यक्तिरेखाटन आणि वातावरण या गोष्टीचे प्रभावी चित्रण लेखकाने केले आहे.

कादंब-यातील घटनाप्रसंग जिवंत वाटावेत इतक्या वास्तवतेने त्यांनी प्रकट केलेले आहेत. " रानखळगी " कादंबरीतील दामाची शिक्कासाठीची धडपड, आप्पांचे कष्ट, आईचा सहनशीलपणा, प्राचार्यांची मदत या माध्यमातून आलेले घटना प्रसंग वाचकाला अंतर्मुख करायला लावतात तर " पाणाघळी " या कादंबरीत भगावर आलेली संसाराची जबाबदारी भावडाना मार्गी लावताना त्यांच्या स्वतःच्या संसाराची झालेली परवड, भावडीचा स्वार्थीपणा यांच्या माध्यमातून आलेले घटनाप्रसंग वाचकाची मने हेलावून सोडतात. भगाच्या आयुष्यातील उन्हाळा लेखकाने प्रभावीपणे प्रकट केला आहे.

दोन्ही कादंब-यातील पुरुष व्यक्तिरेखा लेखकाने समर्पणे उभ्या केल्या आहेत. दामाची शिक्कासाठीची धडपड, त्यासाठी त्याची होणारी परवड यातून प्रकट होणारे त्याचे व्यक्तिचित्रण, आप्पांचे कष्ट, प्राचार्य रूपातला प्रशासक व माणूस, भगाची घर सावरण्याची धडपड, परभाचा व दामाच्या आईचा सोशिकपणा, जगू ट दिना

S.

यांचा स्वार्थीपणा या सर्वांच्या स्वभाव वैशिष्ट्यांचे विरोध,
मनाचे विविध पैलू भीमराव वाघचौरे यांनी प्रभावी चित्रित केले
आहेत. भीमराव वाघचौरे काही पात्रांच्या प्रेमात पडलेले दिस्तात.
त्यांच्या पराकोटीच्या चांगुलपणाचे चित्रण केल्याने पात्रांचे
उदात्तीकरण केल्याचे जाणवते.

दोन्ही कादंबऱ्यातून चित्रित झालेले वातावरण कथानकाला
वेगळाच रंग भरते. दुष्काळाने होरपळलेला निसर्ग, दुष्काळाचा
मानवाच्या नातेसंबंधावर आणि जीवनावर झालेला परिणाम
तसेच शेतमजूर भागाच्या घर सावरताना झालेला शोक तम शोवट
ही सर्व वातावरण निर्मिती लेखक भीमराव वाघचौरे यांनी खूपच
चांगली चित्रित केली आहे.

संदर्भ टीपा

१. बोराडे, रा. रं. " रानखळगी " (लेखक -वाघचोरे भीमराव) साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती १९८८ मलपृष्ठ
२. वाघचोरे, भीमराव " रानखळगी " साकेत प्रकाशन औरंगाबाद प्रथमावृत्ती, १९८८ पृ. १४.
३. तत्रैव पृ. २०
४. तत्रैव पृ. ४१-४४
५. तत्रैव पृ. १८
६. शिंदे, विश्वनाथ दलितेतर तरुणाच्या वेदनेची कथा : रानखळगी " साहित्य समन्वय, धारवाठ जू. मे. जून जुलै १९९५ पृ. ४
७. वाघचोरे, भीमराव " रानखळगी " साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती, १९८८ पृ. ७१
८. तत्रैव पृ. ८०
९. तत्रैव पृ. ८०
१०. तत्रैव पृ. १४६
११. तत्रैव पृ. १५५

५.

१२.	वाघचौरे, भीमराव	"पाण्डवकी "
		साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
		प्रथमावृत्ती, १९९४ पृ. ७
१३.	तत्रैव	पृ. ७
१४.	तत्रैव	पृ. ९-१०
१५.	तत्रैव	पृ. २८
१६.	तत्रैव	पृ. ४७
१७.	तत्रैव	पृ. १०९
१८.	तत्रैव	पृ. ११०
१९.	बोराडे, रा. रं.	"रानसळगी " (लेखक वाघचौरे, भीमराव) साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती १९८८ मूलपृष्ठ
२०.	वाघचौरे, भीमराव	"रानसळगी "
		साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
		प्रथमावृत्ती १९८८ पृ. १३
२१.	तत्रैव	पृ. ६७
२२.	तत्रैव	पृ. ७१
२३.	तत्रैव	पृ. ९९
२४.	तत्रैव	पृ. १५९
२५.	तत्रैव	पृ. १८०
२६.	तत्रैव	पृ. २३
२७.	तत्रैव	पृ. २४
२८.	तत्रैव	पृ. ५५
२९.	तत्रैव	पृ. ७४

३०. शिदि, विश्वनाथ	उनि पृ. ६
३१ वाघचोरे, भीमराव	"रानगळी" साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती, १९८८ पृ. १६३.
३२. तत्रैव	पृ. १४१
३३. तत्रैव	पृ. १४१
३४. वाघचोरे, भीमराव	"पाणाघळी" साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती १९९४, पृ. ७
३५. तत्रैव	पृ. ५१
३६. तत्रैव	पृ. १०६
३७. तत्रैव	पृ. २८
३८. तत्रैव	पृ. ३९
३९. तत्रैव	पृ. १६
४०. वाघचोरे, भीमराव	"रानगळी" साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती १९९४ पृ. ४६
४१. तत्रैव	पृ. ३३
४२. तत्रैव	पृ. ६६
४३. तत्रैव	पृ. ५५
४४. तत्रैव	पृ. ६०
४५. तत्रैव	पृ. ६
४६. तत्रैव	पृ. ४६
४७. तत्रैव	पृ. ५३

W.	४८. वाघचोरे, भीमराव	"पाणाघळी "
		साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
		प्रथमावृत्ती, १९९४ पृ. १८, १९.
	४९. तत्रैव	पृ. ३७
	५०. तत्रैव	पृ. ३३
	५१. तत्रैव	पृ. १०१
	५२. वाघचोरे, भीमराव	"रानखळगी "
		साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
		प्रथमावृत्ती, १९८८ पृ. १०
	५३. तत्रैव	पृ. २४
	५४. तत्रैव	पृ. ४३
	५५. तत्रैव	पृ. ५
	५६. तत्रैव	पृ. ८३
	५७. वाघचोरे, भीमराव	" पाणाघळी "
		साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
		प्रथमावृत्ती, १९९४ पृ. ६
	५८. तत्रैव	पृ. ५९
	५९. तत्रैव	पृ. ३४
	६०. तत्रैव	पृ. ११०